



Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

SLOOPGEVAAR!

voor wederopbouw-kunst

3
2013



4 | Kunst onder de hamer

Veel openbare gebouwen die kort na de Tweede Wereldoorlog zijn opgetrokken worden nu al gesloopt. Daarmee gaat vaak ook kunst verloren.



10 | Behoud van binnen

Een integrale aanpak om een interieur voor schade te behoeden heeft groot effect. Op Kasteel Heeze zijn de beheerders er bewust mee bezig.



24 | Op de weegschaal

Er is nu een methode om de culturele waarde van een museaal voorwerp vast te stellen. Enkele beheerders hebben haar getest.



28 | Verdronken land

Bij de aanleg van de Tweede Maasvlakte is een succesvol onderzoek naar de steentijd uitgevoerd. Een opgraving zeventien meter onder water.

FOTO DIMITRI SCHILTMANS

De achterkant van het succes

Dit jaar zullen de musea in Nederland een record-aantal bezoekers ontvangen. Afgelopen jaren schommelde het getal rond de 25 miljoen. In 2013 zullen het er zeker meer zijn. Want er zijn veel musea weer geopend na een soms jarenlange verbouwing of volledige nieuwbouw. Denk aan het Stedelijk Museum in Amsterdam. Aan Museum de Fundatie in Zwolle. Of het nieuwe Fries Museum, dat vanaf 13 september weer open is. Een succesverhaal bij de voordeur.

De collectie vormt de ruggengraat van het museum. De hoeveelheid aanwinsten die door de achterdeur naar binnen komt, wordt steeds groter. Slechts een beperkt deel van de verzameling is zichtbaar voor publiek. Steeds meer objecten staan in een depot. Van de professionele conservator en de museum-directeur mogen we verwachten dat zij de grenzen van de groei aangeven en zich hardop vragen durven stellen als: Wat past niet meer in het profiel van het museum? Wat wordt afgestoten en aan wie kan het overgedragen worden?

De minister van Cultuur publiceerde onlangs de *Museumbrief*, met de titel *Samen werken, samen sterker*. Van musea wordt verwacht dat ze goed samenwerken, ook op het vlak van collecties. Wat bij de een niet meer past, kan misschien bij een collega-museum heel goed een nieuwe bestemming vinden. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft recentelijk een methode uitgebracht onder de naam *Op de museale weegschaal*. Zie pagina 24 van dit nummer. Dit is een hulpmiddel voor museumdirecties om een object of deelcollectie te waarderen. Op deze manier zullen we in het jaarverslag voortaan niet alleen ‘met gepaste trots’ de nieuwste aanwinsten beschreven zien, maar worden ook de objecten die zijn afgestoten in beeld gebracht.

Selecteren is het vraagstuk van de toekomst. En die toekomst is nu aangebroken.

CEES VAN 'T VEEN
directeur



VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 8 | Museum de Fundatie
- 12 | Wet plattelandswoningen
- 13 | Kenniskaart Archeologie
- 14 | Conferentie Protecting deltas
- 16 | De inkt van Vincent van Gogh
- 18 | Kijk! De Broerenkerk in Zwolle
- 20 | Herformulering van uitgangspunten
- 22 | Drie Dingen
- 23 | Symposium Luidklokken
- 27 | De versterking van de Afsluitdijk
- 30 | Aangenaam Kennis Te Maken: 3 onderzoekers landelijk gebied
- 31 | Luchtzuivering in depots
- 32 | Kerk in Helmond wordt theater
- 34 | Publicaties
- 36 | Voor & Na

Foto voorzijde Een detail van de kleurrijke en abstracte wandschildering van Willem Hussem in de Zuiderpark-hbs uit 1957 in de Haagse naoorlogse uitbreidingswijk Morgenstond. Zie pagina 4.

IMPULS VOOR NAGELE

Woensdag 18 september is een belangrijke dag voor Nagele. Dan ondertekenen de gemeente Noordoostpolder, de provincie Flevoland en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een uitvoeringsovereenkomst die het dorp een impuls moet geven. Nagele is in de nota *Visie erfgoed en ruimte* van het Rijk aangemerkt als nationaal wederopbouwgebied. Ontworpen volgens de principes van het Nieuwe Bouwen is het stedenbouwkundig en architectonisch een van de meest bijzondere dorpen uit de jaren vijftig van de twintigste eeuw. Er gaat veel gebeuren in Nagele. Gebouwen worden opgeknapt, er komt nieuwbouw in het centrum en het groen wordt aangepakt.



Het groene middenterrein vormt het hart van Nagele

SOCRATISCH GESPREK OVER WAARDE

Iedere dag nemen vakmensen beslissingen om cultureel erfgoed in stand te houden. Een culturele waarde toekennen aan het erfgoed ligt daaraan ten grondslag. Zie ook pagina 24 van dit nummer. Maar wat is waarde? Hoe verhoudt een ingreep in het erfgoed zich tot het behoud ervan? En wat is de waarde van die ingreep zelf? Op woensdag 27 november voert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een socratisch gesprek om deze vragen te onderzoeken. Het gesprek helpt de deelnemers hun eigen concept van waarde beter te begrijpen en toe te passen in hun werk. Door gepaste vragen wordt gewaarborgd dat iedere deelnemer zijn mening kan inbrengen en deze kritisch kan onderzoeken. Nadere informatie over deelname: Bill Wei, b.wei@cultureelerfgoed.nl.

ARCHEOLOGIEFESTIVAL



Eten aan boord van de Batavia

Op zondag 6 oktober vindt aan de Lelystadse kust het Archeologiefestival plaats, georganiseerd door de Bataviawerf, Nieuw Land en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Samen presenteren zij de volle breedte van de archeologie in de jongste provincie van Nederland. Want ook een jonge provincie als Flevoland heeft een oude geschiedenis. Er zijn vondsten gedaan uit prehistorie en middeleeuwen, en er zijn vliegtuigwrakken uit de Tweede Wereldoorlog gevonden. Bij de herbouw van het VOC-schip Batavia wordt experimentele archeologie bedreven. Bovendien is Flevoland het grootste scheepswrakkenkerkhof ter wereld. Nadere informatie: www.nieuwlanderfgoed.nl.

EUROPESE SUBSIDIE VERLEEND

Onlangs is voor het eerst via het Joint Programming Initiative on Cultural Heritage Europese subsidie verleend voor onderzoek op het gebied van cultureel erfgoed. Het gaat om 3,3 miljoen euro. Via het initiatief wordt bevorderd dat onderzoek niet dubbel gedaan wordt in verschillende landen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed coördineert de vertegenwoordiging van Nederland. Er zijn 89 aanvragen van subsidie ingediend, afkomstig uit heel Europa voor het meest uiteenlopende onderzoek. Hoe de subsidie is verdeeld is te vinden via www.jpi-culturalheritage.eu.

HANNA PENNOCK TIJDELIJK DIRECTEUR ICOM

Hanna Pennock, senior specialist veilig erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, is sinds juni interim-directeur van de ICOM, de International Council of Museums. Zij is hiervoor gevraagd door de president van de ICOM. De ICOM is de internationale koepelorganisatie voor musea. Het bureau is gevestigd in Parijs. De werkzaamheden van Pennock als algemeen directeur duren tot het einde van het jaar.

MONUMENTEN-CONGRES 2013

Dit jaar vindt het Nationaal Monumentencongres plaats in de Koepelhal in Tilburg, op 14 november. Het thema van de netwerkbijeenkomst is ditmaal publiek draagvlak.

SYMPOSIUM OVER ROEREND RELIGIEUS ERFGOED

Bij de herbestemming van religieus erfgoed richt de aandacht zich meestal op het gebouw. Museum Catharijneconvent, Future for Religious Heritage en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed houden daarom een Europees symposium waarop zij aandacht vragen voor juist de roerende kunstschaten die zich in onze kerken en kloosters bevinden. Vaak zijn ze vormgegeven door de beste kunstenaars van hun tijd. *Seminar on movable religious heritage* vindt op 4 november plaats in Utrecht en op 5 november in Amsterdam. De centrale vraag is hoe er op Europees niveau



bescherming geboden kan worden. Een belangrijk uitgangspunt hierbij is dat niet alles bewaard kan blijven. Nadere informatie: www.futurereligiousheritage.eu/utrecht-2013.

Luthers avondmaalzilver uit Monnickendam, gedecoreerd met het Lam Gods

CURSUS STEEN SUCCES

Aan het eind van het voorjaar was de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gedurende twee weken gastheer van een internationale Charisma-cursus over het in stand houden van steen. Door middel van lezingen en excursies kregen 29 deelnemers uit 15 landen een overzicht van de nieuwste ontwikkelingen. Iedere deelnemer bracht een praktijkgeval in, dat uitgebreid werd besproken. Dit gaf een goed beeld van de variëteit aan kwesties die opduiken bij het in stand houden van steen.



Enkele deelnemers tijdens een excursie in Amsterdam

MINISTER OPENT WERELDERFGOEDPODIUM

Op 4 september heeft Jet Bussemaker, minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, het Werelderfgoedpodium geopend. Dit bezoekerscentrum is gevestigd in gebouw De Bazel in Amsterdam. Via een permanente tentoonstelling kan hier kennisgemaakt worden met de negen Nederlandse werelderfgoederen. Een wereldprimeur, want er bestaat nergens anders een nationaal bezoekerscentrum voor werelderfgoed. De gemeente Amsterdam, de UNESCO, de Stichting Werelderfgoed en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn de initiatiefnemers van het Werelderfgoedpodium. Er worden regelmatig rondleidingen en lezingen gegeven. Nadere informatie: www.werelderfgoed.nl/podium.



De permanente tentoonstelling in het Werelderfgoedpodium

FOTO BATAVIA/WAVERF

FOTO PAUL NIEUWENHUIZEN



Kunst uit 1940-1965 die in gebouwen verwerkt is

Sloopkogel door de saamhorigheid

Als bekroning van de wederopbouw opende in 1966 concertgebouw De Doelen in Rotterdam, met onder andere een stenen inlegwerk van Bouke Ylstra

Veel openbare gebouwen die in de jaren na de Tweede Wereldoorlog zijn opgetrokken worden nu al gesloopt. Daarmee gaan vaak ook kunstwerken verloren die in de muren van die scholen, theaters, gemeentehuizen zijn verwerkt. En dat is zonde, want deze kunst is met veel idealisme gemaakt.

SIMONE VERMAAT

Hoezeer het mis kan gaan blijkt uit de sloop van Hotel Britannia in Vlissingen. Daar is een prachtig mozaïek van Louis van Roode de dupe geworden van zich voortslepend overleg tussen de projectontwikkelaar en de gemeente. Aan de boulevard herinnert tegenwoordig weinig meer aan de mondaine allure van het luxe badhotel. Architect Joost Boks bouwde Britannia in twee fasen: een paviljoen in 1955 en het hotelgedeelte in 1960. Van Roode ontwierp zijn mozaïekfries voor de balkonbalustrade van het paviljoen. Dit mozaïek was 120 centimeter hoog en 85 meter lang, en liep ook binnen door op het balkon. Het werd in 1960 48 meter doorgetrokken over de breedte van het hotel, zodat beide bouwfases een visuele eenheid werden. De mozaïekrand beeldt toepasselijk de flora en fauna der zeeën uit. Het is een zeer kleurrijk en levendig geheel van schelpen, garnalen, zeesterren, kwallen, kreeften en zelfs zeeduivels en zaagvissen.

Al snel zette de teloorgang in. Bij een verbouwing in de jaren zeventig sneuvelde het mozaïekdeel in het interieur. Het hotel sloot in 1992. Na jaren van leegstand gaf de gemeente toestemming om het hotelgedeelte te slopen, mits het mozaïek bewaard zou blijven. Bij de sloop in 2010 ging dat toch mis. Een kordon van enthousiastelingen was nodig om het mozaïek alsnog ingepakt en verplaatst te krijgen. Het heeft zwaar onder de sloopwerkzaamheden te lijden gehad en ligt nu opgeslagen in afwachting van betere tijden.

Bijzondere kunst

Onbekend maakt nog altijd onbemind. Door gebrek aan kennis en waardering dreigt waardevol erfgoed uit de naoorlogse jaren geruisloos te verdwijnen. Veel openbare gebouwen uit die tijd, zoals stations, kantoren en winkelcentra, worden tegenwoordig gesloopt. Zelfs in de crisis. Vaak voldoen ze niet meer aan de hedendaagse eisen. Vrijwel al die gebouwen

zijn voorzien van een kunstwerk, zoals een mozaïek of een reliëf, en dat gaat met de sloopkogel dus ook ten onder. In hetzelfde hoge tempo waarmee de wederopbouw-architectuur en de bijbehorende kunst destijds verrezen, worden deze nu weer afgebroken. Dat er tussen 1940 en 1965 in Nederland niet alleen veel, maar ook veel bijzondere en vernieuwende gebouwen zijn neergezet, is bekend. Niet voor niets heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed er bijna tweehonderd uitverkoren om als rijksmonument te beschermen. Dat in veel gebouwen uit deze periode bijzondere kunst is verwerkt, is bij veel mensen minder bekend.

Optimisme en vernieuwing

Het tijdvak 1940-1965 is een belangrijke periode in de Nederlandse cultuurgeschiedenis. Dit zijn jaren van schaarste, maar ook van optimisme en vernieuwing, en vervolgens economische groei en welvaart. Na het einde van de Tweede Wereldoorlog begon Nederland snel met het herstel. Veel huizen en openbare gebouwen waren verwoest of beschadigd. Vooral in de steden heerste woningnood. Daarom was er haast bij de wederopbouw van het land.

In relatief korte tijd werden stadscentra herbouwd, zoals die van de zwaar getroffen steden Rotterdam en Arnhem. Ook verrezen er talloze nieuwe woonwijken, compleet met kersverse winkelcentra, scholen, kerken, plantsoenen en parken. Er werden nieuwe gemeentehuizen gebouwd, provinciehuizen, stations, ziekenhuizen, postkantoren, bioscopen en theaters. Stedenbouwkundige vernieuwingen, een andere verkaveling van landbouwgronden en uitbreiding van het wegennet hebben het karakter van het land ingrijpend veranderd. De verzorgingsstaat kreeg vorm, Nederland beleefde zijn eigen economische wonder en werd een moderne natie.

Synthese van architectuur en kunst

Zowel kunstenaars als architecten voelden in deze vernieuwende jaren na de oorlog een sterke behoefte om de beeldende kunst en de bouwkunst te laten

samengaan. Het werd als ideaal gezien wanneer architect en kunstenaar in nauwe samenwerking aan de slag zouden gaan om zo een synthese van architectuur en kunst te verwezenlijken. Door de koppeling met architectuur hoopten de kunstenaars hun kunst midden in de maatschappij en onder de mensen te kunnen brengen. De in de gebouwen verwerkte kunst is daarom vaak kunst met een boodschap. Met hun werken gaven de kunstenaars uiting aan het verlangen naar harmonie, verbondenheid en gemeenschapsleven. Dit gevoel van nieuwe saamhorigheid was nodig om het land weer op te bouwen.

De saamhorigheid wordt mooi verbeeld door de mozaïeken die Wally Elenbaas in 1954 maakte voor de Zuidgalerij van het provinciehuis in Arnhem. De twee mozaïekwanden waren een geschenk van de Gelderse gemeenten. Het nieuwe pand moest behalve een bestuursgebouw vooral een huis zijn voor de burgers. Op de ene wand staat het leven in de stad centraal. Onder een grote stadsleutel zien we onder andere een man met een schop, als symbool voor de arbeid. Een man met een kind in de armen beeldt de zorg uit, en een vrouw met vier kinderen het onderwijs. Een gezin zit aan tafel, en twee mannen die op weg gaan naar hun werk worden nagekeken door vrouw en kinderen. De andere wand geeft de mens in de natuur weer. Er is een landschap, een oever met planten, bomen en een huisje met opnieuw een gezin. De zon schijnt. Boven zweeft een mens, omdat volgens Elenbaas 'alles toch draait om de mens'.

Percentage-regeling

Het streven van de kunstenaars en architecten naar samenwerking viel in goede aarde bij de overheid. Het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen stelde dan ook dat werken van beeldende kunst een onmisbaar element in openbare gebouwen van betekenis waren. Ze behoorden te worden geïntegreerd in de architectuur. Grote delen van de bevolking zouden daardoor regelmatig en op

ongedwongen manier met kunst in aanraking komen en er geleidelijk vertrouwd mee raken. In 1951 riep het ministerie de zogenaamde percentage-regeling in het leven. Volgens deze regeling moest bij alle door de overheid gefinancierde gebouwen anderhalf procent van de bouwsom aan kunst worden besteed. De regeling was ook bedoeld om de kunstenaars in de economisch magere naoorlogse jaren te ondersteunen. De meesten konden niet leven van hun vrije werk en waren afhankelijk van opdrachten. De percentage-regeling kreeg navolging bij gemeenten en er kwam een aparte regeling voor scholen. Via deze regelingen werden veel nieuwe panden al bij de bouw van een kunstwerk voorzien. In Den Haag bijvoorbeeld kreeg de modernistische Zuiderpark-hbs in 1959 een geabstraheerd stenen

Het is vaak kunst met een boodschap

gevelmozaïek van Jeroen Voskuyl, met als thema jeugd, opvoeding en wederopbouw. De Vereniging van Beoefenaars der Monumentale Kunsten en het tijdschrift Forum, 'maandblad voor architectuur en gebonden kunsten', timmerden aan de weg als belangenbehartiger en promotor.

Ook zonder gebruik te maken van de percentage-regeling werden er nieuwe gebouwen toegerust met kunstwerken. De stichting Kunst en Bedrijf bemiddelde tussen bedrijven en kunstenaars. Zo werden ook veel bankgebouwen, warenhuizen en andere bedrijfspanden voorzien van kunst. De Eerste Nederlandse Cement Industrie in Maastricht bijvoorbeeld gaf Frans Slijpen de opdracht een kunstwerk te maken voor het bedrijfsrestaurant van het nieuwe hoofdkantoor, dat gebouwd is tussen 1961 en 1964. Slijpen maakte een abstract inlegwerk van marmer, »



Paviljoen Britannia aan de boulevard van Vlissingen kort na de oplevering in 1955, met een mozaïekfries van Louis van Roode



Bij de afbraak van het hotelgedeelte van Hotel Britannia in 2010 werden er per ongeluk toch delen van het mozaïek gesloopt

» geïnspireerd op fossiele resten in de Limburgse mergel, de grondstof voor het cement van het bedrijf.

Enorme diversiteit

Kenmerkend voor deze kunst uit de wederopbouw-tijd is de enorme diversiteit aan technieken en materialen. De kunstenaars beperkten zich zelden tot één techniek of tot één stijl en produceerden een grote verscheidenheid aan kunstwerken. Talloze artiesten waren in die jaren actief met het maken van wandschilderingen, reliëfs, glas-in-lood en wandtapijten. Nieuwe ontwikkelingen in de architectuur stimuleerden hen tot het uitwerken van nieuwe technieken. Vaak gebruikten zij daarbij nieuwe materiaalcombinaties, zoals glas-appliqué, waarbij ze op een plaat glas stukjes gekleurd glas plakten. Daarnaast herontdekten zij eeuwenoude technieken en staken die in een nieuw jasje, zoals mozaïeken, baksteenreliëfs, tegeltableaus en sgraffiti. Die laatste bestaan uit meerdere lagen gekleurde mortel, waarin de kunstenaar een tekening krast of uitsteekt, zodat de onderlagen zichtbaar worden.



FOTO RKD, DEN HAAG, ARCHIEF LOUIS VAN ROODE
Louis van Roode werkt in 1955 in zijn atelier met zijn assistenten aan het mozaïek 'Rotterdam heden' voor het nieuwe bijkantoor van de Nederlandsche Bank in Rotterdam

De symboliek spreekt tegenwoordig niet meer tot onze verbeelding

Tijdens de wederopbouw gingen experiment en opdracht hand in hand. Zo experimenteerde Daan Wildschut met ramen van glas-in-beton voor zowel religieuze als niet-religieuze gebouwen. Louis van Roode ontwikkelde zijn eigen plateel, een soort aardewerk, en zijn eigen glazuren voor zijn veelgevraagde mozaïeken. De Haagse kunstenaar Willem Hussem experimenteerde niet zozeer met techniek, maar maakte gewaagde abstracte wandschilderingen. Aanvankelijk krijgen alleen figuratief werkende

kunstenaars opdrachten, maar al gauw raken ook de meer abstracte artiesten betrokken. Ook de onderwerpen waren zeer divers, van alledaags tot religieus, van mythologisch tot symbolistisch.

Eenheid

De creaties zijn voor een specifieke plek in of op een gebouw ontworpen, en gemaakt van materialen die passen bij de architectuur. Ook de inhoud is toegesneden op de locatie, de functie en de gebruikers van een gebouw. Zo verfraaien de muurreliëfs Energie-winning, Rijnvaart en Mijnbouw van Pieter d'Hont uit 1960 nog altijd prominent de zijgevel van het hoofdkantoor van de Steenkolen-handelsvereniging in Utrecht. Het wordt ook wel 'gebonden kunst' genoemd, omdat de kunstwerken vaak letterlijk een eenheid vormen met het gebouw waarvoor ze zijn ontworpen. De kunstwerken sieren wanden, gevels, vloeren en plafonds van de naoorlogse architectuur in heel Nederland.

Hoewel kunst eeuwenlang in opdracht tot stand gekomen is, is de opdrachtkunst uit de twintigste eeuw nog nauwelijks kunsthistorisch onderzocht. Juist in de twintigste eeuw heeft het idee postgevat dat de enige kunst die van hoge kwaliteit kan zijn autonome en vrije kunst is. Er is dan ook vandaag de dag bij kunsthistorici relatief weinig bekend over de creaties van de artiesten die na de oorlog in opdracht werkten. Zowel de kunstenaars als de opdrachtgevers en architecten documenteerden de kunstwerken nauwelijks. Archiefonderzoek heeft aangetoond dat er in de wederopbouwperiode ruim twaalfhonderd kunstenaars actief zijn geweest op het terrein van de gebonden kunsten. Voor sommigen bleef het bij een enkel uitstapje, anderen werkten vrijwel uitsluitend aan opdrachten. Een compleet overzicht ontbreekt, maar het is wel duidelijk dat de kwaliteit van de kunstwerken zeer divers is en dat lang niet alles de moeite van het behouden waard is.



De kunstwerken van het Rotterdamse Stationspostgebouw uit 1959 hebben als thema post, zoals dit sgraffito van Bas van der Smit



Een abstracte wandschildering van Willem Hussem in de Zuiderpark-hubs uit 1957 in de Haagse uitbreidingswijk Morgenstond

Week van de Wederopbouw

Om te inspireren en om kennis uit te wisselen organiseert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed van maandag 23 tot en met vrijdag 27 september de Week van de Wederopbouw. Op 23 september verschijnen er drie boeken die met elkaar het verhaal van de wederopbouw integraal vertellen: *Atlas van de wederopbouw*, *Monumenten van de wederopbouw* en *Kunst van de wederopbouw*. Op 24 september houdt de dienst in Amersfoort het symposium *Wederopbouw van morgen*, op 25 september in Den Haag een studiedag over restauratie en op 26 september in Hengelo een platformbijeenkomst. In Amersfoort start de reizende expositie *Herstel, groei en vernieuwing* over landelijk gebied in de wederopbouw. Ook elders in het land worden lezingen, fietstochten en andere activiteiten georganiseerd. Nadere informatie: www.cultureelerfgoed.nl.



De mozaïeken die Wally Elenbaas in 1954 maakte voor het provinciehuis in Arnhem verbeelden de saamhorigheid van de wederopbouw



Gunhild Kristensen maakte in 1960 voor de kapel van het nieuwe verzorgingshuis 't Oude Landt in Woerden drie glas-in-loodramen



Een sgraffito van Jeroen Voskuyl op het Laboratorium voor Landmeetkunde uit 1953 van de Landbouwhogeschool Wageningen

Belangstelling

Deze niet-autonome kunst is onderdeel van het onroerende goed. Veel nieuwe naoorlogse gebouwen zijn in de loop der jaren van eigenaar en bestemming veranderd. Het geïntegreerde kunstwerk heeft daardoor vaak zijn context en betekenis verloren. Als het gebouw gerenoveerd wordt, een andere functie krijgt of gesloopt wordt, dan wordt er vaak niet bedacht dat het kunstwerk gerestaureerd of herplaatst zou kunnen worden. Slechts enkele werken zijn wettelijk beschermd als onderdeel van een rijksmonument. Dat geldt bijvoorbeeld voor de glas-appliqué-ramen van Lex Horn in het station van Eindhoven uit 1956. Het behoud van andere werken is vaak afhankelijk van bevlogen enkelingen, zoals alerte gebruikers van de gebouwen, stichtingen en familie van de kunstenaar.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zet al jaren verantwoord behoud en duurzame ontwikkeling van erfgoed uit de wederopbouw op de agenda. Gaandeweg groeit de publieke belangstelling. Niet alles kan en moet behouden worden, alleen het meest waardevolle. De dienst benadert architectuur, stedenbouw en kunst integraal. In 2011 heeft de dienst dertig gebieden die in de naoorlogse jaren opnieuw zijn ingericht aangemerkt als gebieden van nationaal belang. Ze staan genoemd in de nota *Visie erfgoed en ruimte*. De nieuw opgebouwde binnenstad van Nijmegen is er een van, net als de destijds nieuwe woonwijk Pottenberg in Maastricht en het opnieuw verkavelde gebied bij Vriezenveen in Overijssel. Bijna tweehonderd waardevolle bouwwerken uit de periode tussen 1940 en 1965 worden deze jaren beschermd als rijksmonument. Voor het behoud van de gebonden kunst vraagt de dienst aandacht via het boek *Kunst van de wederopbouw*. Dat verschijnt eind september tijdens de Week van de Wederopbouw.

Saai, gezapig en braaf

Met deze Week van de Wederopbouw wil de Rijks-

dienst de waardering vergroten voor de architectuur, stedenbouw, landinrichting en gebonden kunstuitingen uit de wederopbouw. Deze waardering is namelijk behoorlijk weggezaakt. De morele, opvoedkundige en verheffende symboliek van de kunstwerken spreekt tegenwoordig niet meer tot onze verbeelding. 'Decoratief' heeft een negatieve bijklank gekregen. En maar al te vaak is de context van het kunstwerk in de loop der jaren zodanig gewijzigd, dat van de oorspronkelijke intentie en het oorspronkelijke effect nog maar weinig over is.

Veel kunstwerken zijn overgeschilderd of gesloopt. Dat proces is al meer dan veertig jaar gaande. Eind jaren zestig ontketenden kritische babyboomers een culturele revolutie, die op veel terreinen een omslag teweegbracht. De wederopbouwtijd kreeg het etiket saai, gezapig en braaf opgeplakt. Dat gold ook voor de bouwkunst, met de daarin verwerkte beeldende kunst. Het naoorlogse idealisme van saamhorigheid had plaatsgemaakt voor nieuwe idealen, zoals die van de tegencultuur, de vrije liefde en het antikapitalisme.

Gedwongen huwelijk

Al bij het tienjarige bestaan van de Vereniging van Beoefenaars der Monumentale Kunsten in 1962 constateerde kunstenaar Berend Hendriks: 'Tien jaren na de oprichting doet het vele dat tot stand is gekomen, en ook wat niet bereikt is, ons beseffen dat van het aanvankelijke idealisme van het begin niet veel is overgebleven. De idealen van vorige generaties zijn niet meer de onze.' Terugkijkend kan inderdaad gesteld worden dat er van de idealistisch voorgestelde samenwerking tussen kunstenaar en architect lang niet altijd veel terecht kwam. In de meeste gevallen werd er pas een beroep op een kunstenaar gedaan als de architect al klaar was en het gebouw er al stond.

De uitvoering van de percentage-regeling werd een gedwongen huwelijk tussen architect en kunstenaar. Voor de artiesten waren de opdrachten dan wel een

noodzakelijke bron van inkomsten, maar de meesten kregen er genoeg van dat zij zo vaak concessies moesten doen aan hun eigen ideeën en inbreng. De wederopbouw van Nederland was voltooid en het draagvlak voor de synthese van kunst en architectuur brokkelde af. Er kwam andere architectuur en omgevingskunst voor in de plaats. De idealen die destijds leefden bij architecten en kunstenaars en zelfs hun namen zijn grotendeels in de vergetelheid geraakt. Het boek *Kunst van de wederopbouw* brengt daar hopelijk verandering in. ❧

Simone Vermaat is senior onderzoeker roerend erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, s.vermaat@cultureelerfgoed.nl.

Help mee het overzicht te vergroten van de gebonden kunst uit 1940-1965 via www.helpwandkunstsporen.nl.



Op 23 september verschijnen:

'Kunst van de wederopbouw, Nederland 1940-1965: Experiment in opdracht', Frans van Burkom, Yteke Spoelstra en Simone Vermaat (red.), Naio10, Rotterdam, 192 pag., € 34,50, ISBN 978 94 6208 091 1.

'Atlas van de wederopbouw, Nederland 1940-1965: Ontwerpen aan stad en land, Anita Blom (red.), Naio10, Rotterdam, 304 pag., gebonden, € 49,50, ISBN 978 94 6208 092 8.

'Monumenten van de wederopbouw, Nederland 1940-1965: Opbouw en optimisme', Dorine van Hoogstraten en Ben de Vries, Naio10, Rotterdam, 288 pag., € 34,50, ISBN 978 6208 090 4.

De uitbreiding van Museum de Fundatie

WAT IS DIT?!

De één vindt dat het op een oog lijkt. De ander op een ufo. De directeur spreekt over een *art cloud*, de architect over een rugbybal. De nieuwe uitbreiding van Museum de Fundatie in Zwolle maakt in ieder geval de tongen los. Architect van de dakopbouw is Hubert-Jan Henket. Hij heeft er twee tentoonstellingszalen in ondergebracht. Een groot venster biedt zicht op de historische binnenstad. Het oude gebouw kreeg een glazen lift, die de bezoeker naar de opbouw brengt. Prinses Beatrix heeft het vernieuwde museum op 31 mei geopend.

Het museum ligt tussen de Blijmarkt en een park op de oude bolwerken van de stad. Landschapsarchitect Jan David Zocher heeft het park in de negentiende eeuw ontworpen. Het gebouw is een neoclassicistisch paleis van justitie uit 1841, van architect Eduard Louis de Coninck. Het lijkt op een Griekse tempel en heeft

Ook binnen de Rijksdienst was discussie nodig vanwege het uitgesproken ontwerp

een dubbele symmetrie, met aan weerszijden een monumentale entreepartij. De voorgevel aan de stadskant en de voorgevel aan de parkkant onderstrepen dat het gebouw een schakel vormt tussen de compacte vestingstad en het naar buiten gekeerde park. In 1977 verloor het pand zijn functie als paleis van justitie en sinds 1994 fungeert het als museum. Onder de naam De Stadshof was het gebouw toen zeven jaar lang gevuld met naïeve en primitieve kunst. In 2005 kwam De Fundatie. Sindsdien zijn er in het rijksmonument voornamelijk exposities van verschillende aard te zien. Die worden aangevuld met een deel van de privé-kunstverzameling van Dirk Hannema, de oud-directeur van Museum Boijmans in Rotterdam. Moderne en oude kunst in één gebouw.

Ruimtegebrek

Met tentoonstellingen over onder andere George Grosz en middeleeuwse boekillustraties heeft Museum de Fundatie de laatste jaren nationaal een stevige positie veroverd. Het museum heeft grote aantrekkingskracht op een breed publiek uit heel Nederland. Vooral exposities als die met schilderijen van Jeroen Krabbé hebben veel mensen getrokken. Het succes maakte de behuizing van het museum veel te klein om adequaat en efficiënt tentoonstellingen te organiseren, de eigen collectie te tonen en de toenemende aantallen bezoekers te ontvangen. De wens van het



FOTO BIERMAN HENKET ARCHITECTEN, JOEP JACOBS

In Zwolle is iets opvallends gebeurd, boven op het dak van het paleis van justitie uit de negentiende eeuw. Museum de Fundatie heeft hiermee fors meer ruimte gekregen. Kan dat eigenlijk wel, zo'n uitgesproken uitbreiding van een rijksmonument? MARIËL KOK



Het alzijdige gebouw, zo fraai gelegen tussen park en plein, verdraagt geen aanbouw aan de gevels

museum om het gebouw te vergroten werd steeds sterker. In 2011 stelde de provincie Overijssel vijf miljoen euro beschikbaar voor de verbouwing. Ook de gemeente Zwolle, sponsors en particulieren sprongen bij, zodat de begroting van zes miljoen werd gedicht. Museumdirecteur Ralph Keuning nodigde architect Hubert-Jan Henket uit het ontwerp voor de uitbreiding te maken. Henket startte met een haalbaarheidsonderzoek naar de juiste locatie: naast, op of onder het monument. Hij kwam tot de overtuigende conclusie dat de uitbreiding op het dak moest komen. Het alzijdige gebouw, zo fraai gelegen tussen park en plein, verdraagt geen aanbouw aan de gevels. Onder de grond uitbreiden is zeer duur en het dak was al niet meer authentiek.

Henkets opvallende ontwerp contrasteert sterk met het classicistische paleis van justitie. Tegelijkertijd refereert de vloeiende vorm aan de paden in het landschappelijke park van Zoicher. Henket koos voor een keramische afwerking met blauw-grijs geglazuurde tegels met facetten. Koninklijke Tichelaar Makkum heeft de 55.000 tegels geproduceerd, die stuk voor stuk met de hand op de opbouw zijn gelijmd.

Culturele meerwaarde

Al vroeg tijdens het ontwerpproces was het duidelijk dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een helder standpunt moest innemen, aangezien dit invloed heeft op de maatschappelijke discussie. Ook binnen de Rijksdienst waren discussie en afstemming nodig vanwege het zeer uitgesproken ontwerp. De dienst heeft er vanuit diverse disciplines naar gekeken en in overleg met een breed samengestelde groep deskundigen een visie opgesteld.

De Rijksdienst spreekt grote waardering uit voor de bijzondere uitbreiding. Het succesvolle gebruik van het gebouw als museum kan er goed mee geïntensiveerd worden. Van binnen heeft Henket de ruimtelijke structuur van het monument gerespecteerd. De vorm van de opbouw, de keuze voor een groot venster op de binnenstad, de verhoudingen en de uitstraling door de fraaie, driedimensionale tegels geven het monument een nieuwe culturele en maatschappelijke waarde.

De opbouw verandert het aanzicht van het rijksmonument op spectaculaire manier, maar voegt zich elegant en als vanzelfsprekend bij de Griekse tempel. Als het ware is nu van buiten te zien dat er binnen oude en moderne kunst te bekijken valt. Museum de Fundatie en Hubert-Jan Henket hebben door de uitbreiding het monument en zijn omgeving een nieuwe lading en betekenis gegeven. Die is zichtbaar en voelbaar voor de bewoners van Zwolle en hun bezoekers. ✘

Mariël Kok is senior consulent architectuurhistorie voor Overijssel bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.kok@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.museumdefundatie.nl en www.biermanhenket.nl.

Behoed interieurs voor schade

Voorkomen is beter dan genezen



Speciale kurken achter de schilderijen, goed je voeten vegen en niet te veel zonlicht naar binnen laten schijnen. Een integrale aanpak om een interieur voor schade te behouden heeft groot effect. Op Kasteel Heeze zijn de beheerders er bewust mee bezig. DIRK SNOODIJK

‘We houden de luiken hier zo veel mogelijk dicht’, zegt Fransje Thijssen in de sfeervolle eetkamer, terwijl zij de blinden opent. ‘Zo kan de zon niet veel kwaad doen met de meubels, met de schilderijen en met het goudleer aan de muur. Op geschikte momenten zetten wij de ramen open. Klimaatapparatuur hebben we niet aangeschaft. Het kasteel staat er tenslotte al drieënhalve eeuw zonder zo’n installatie.’

Samen met haar man Paul is Thijssen beheerder van Kasteel Heeze, vlak bij Eindhoven. Boven de poort staat 1665 te lezen. De beroemde architect Pieter Post, van Huis ten Bosch en het stadhuis van Maastricht, heeft het statige kasteel ontworpen.

Op een betere manier met een interieur omgaan is een totaalconcept

Eigenlijk is dit de nieuwe voorburcht van een nooit gebouwd prachtslot, maar toen was het geld van baron Snouckaert van Schauburg op. Het middeleeuwse kasteel dat plaats voor het slot had moeten maken, verrijst ook vandaag de dag nog achter het koetshuis. De voorste dienstvertrekken van de voorburcht zijn vervolgens van een verdieping en een gang voorzien, zodat de heer van Heeze daar kon wonen.

Ook de huidige heer van Heeze woont daar, Hendrik

baron van Tuyll van Serooskerken. Hij is 96. Zijn zoon Sammy, een rijzige gestalte, wandelt de binnenplaats op. 'Een inbraakpoging, een paar jaar geleden, was voor onze toenmalige beheerder aanleiding om een landelijk overleg van kasteelmangers op te zetten', vertelt hij. 'Daardoor zijn wij in contact gekomen met de interieurwacht van Brabant en die heeft ons veel nuttige aanwijzingen gegeven voor het behoud van het interieur. En verder is ons huis bij Fransje en Paul in goede handen.'

Mannen en paarden

Dit is het huis van een edelman. Buiten een boomgaard, een dubbele gracht en een oude tennisbaan. Alle luiken en deuren zijn heraldisch beschilderd met het rood en wit van het geslacht Van Tuyll van Serooskerken. De schouw in de gang hangt vol klassieke vuurwapens. In de Jachtkamer werd na het jagen een borrel geserveerd. De wanden van de Grote Salon zijn bedekt met tapijten uit het begin van de achttiende eeuw. Mannen en paarden buitelen in vale kleuren woest over elkaar heen. 'Wij doen de lampen hier zo weinig mogelijk aan', vertelt Fransje Thijssen. 'Ook kunstlicht is niet goed voor de tapijten.'

Dat kan Harrie Schuit beamen. Schuit is specialist preventieve conservering interieurs bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Op Kasteel Heeze adviseert hij de baron en zijn beheerders al enkele jaren hoe zij het beste met hun erfgoed om kunnen gaan. 'Kleine veranderingen kunnen een groot effect hebben. Zoals voeten vegen. Als ze goed gebruikt en onderhouden worden, vangen de nieuwe deurmatten tot wel tachtig procent van het vuil op', zegt hij. 'Dat voorkomt veel schade aan de vloer.' Stichting Kasteel Heeze, die het monument beheert, heeft niet alleen in matten geïnvesteerd, maar ook in speciale handschoenen, reinigingsmiddelen en penselen voor de schoonmakers, en in ander, gericht opgeleid personeel. Op Kasteel Heeze is goed te zien dat op een betere manier met een interieur omgaan een totaalconcept is. Dat bestaat niet alleen uit kleine aanpassingen, maar vooral uit een verandering van denken.

Symposium

In de weldadig gestoffeerde Jachtkamer zegt Thijssen: 'Met plakvalletjes houden we nu in de gaten welke insecten hier rondscharrelen. Als er bijvoorbeeld veel schadelijke tapijtkevers tussen zitten, schakelen we de interieurwacht in. En de interieurverzorgsters poetsen het koper nog maar twee keer per jaar. Vaker poetsen veroorzaakt onnodige slijtage.'

'In menig gebouw kan veel schade voorkomen worden', vertelt Schuit. 'Op Kasteel Heeze is de laatste jaren veel verbeterd. Tegenwoordig hangen de schilderijen met speciale kurken net iets verder van de buitenmuren. Zo wordt de kans op schimmel achter de schilderijen sterk gereduceerd. Vrijwel altijd willen eigenaren van gebouwen graag goed voor hun eigendommen zorgen, maar onwetendheid kan veel schade veroorzaken. Voorkomen is beter dan genezen.'

Over dat onderwerp houdt de Rijksdienst op 9 oktober een symposium, *Behoud van binnen*, in de indrukwekkend ingerichte bioscoop Tuschinski in Amsterdam. 'Veel kennis over het in stand houden van interieurs is in de loop van de twintigste eeuw verloren gegaan', zegt Schuit. 'In de huizen van de rijksten hielden in de negentiende eeuw soms wel vijf lagen textiel de zon tegen. Maar dat allemaal onderhouden bleek veel werk te zijn. En sommige eigenaren wilden hun huis graag een modernere uitstraling geven. Inmiddels lijkt bijna iedereen vergeten te zijn welke schade licht aanricht. Op het symposium verduidelijken we vanuit verschillende invalshoeken hoe interieurs voor schade behoed kunnen worden en zo voor het nageslacht behouden kunnen blijven.'

Liefde

Op Kasteel Heeze is het een drukte van belang. Een schilder verft een kozijn. Twee dames stofzuigen. Tuinlieden sproeien de moestuin. Een groep komt de binnenplaats op om de lunch in het koetshuis te gebruiken. Regelmatig vinden er rondleidingen plaats en de stoelen in de Muziekkamer staan al klaar voor de volgende huwelijksceremonie. Er moeten tenslotte wel inkomsten gegenereerd worden om het landgoed in stand te houden. Alleen de pacht van weilanden is daarvoor niet voldoende. Fransje Thijssen heeft het er druk mee. 'Ik loop elke dag een paar keer door het huis om te kijken of alles nog in orde is. We hebben twee nieuwe interieurverzorgsters aangenomen. Zij hebben gevoel voor het huis en liefde voor het interieur. Ze hebben geleerd wat ze wel en niet mogen doen, en vinden het bijzonder om hier te mogen werken. Dat is voor ons de manier om schade te voorkomen. Wij zijn slechts een passant. Je moet honderd jaar verder denken, en je daarom bewust zijn van wat je wel en niet doet.' ❧

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Nadere informatie: Harrie Schuit, specialist preventieve conservering interieurs, h.schuit@cultureelerfgoed.nl.



Beheerder Fransje Thijssen inspecteert of het vochtig is onder de mat

Behoud van binnen

Zestien sprekers maken op woensdag 9 oktober hun opwachting in de rijke art deco van Theater Tuschinski in Amsterdam. Op het symposium *Behoud van binnen*, dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed dan houdt, vertellen zij hoe interieurs voor schade behoed kunnen worden. Met bijvoorbeeld een planmatige aanpak en inspecties. Door met kennis van zaken ambachtslieden, schoonmakers en vrijwilligers aan te sturen. En wat dat financieel oplevert. Op dezelfde dag verschijnt hier ook een boek over, en wordt de website www.behoudvanbinnen.nl gelanceerd. Nadere informatie en inschrijving: www.cultureelerfgoed.nl.



Kasteel Heeze is een statig landhuis uit 1675



Wet plattelandswoningen redding voor verlaten boerderijen

Wonen tussen de koeien

Een boerderij in Henxel in de Achterhoek

Er gloort hoop voor leegstaande historische boerderijen. Mensen die geen boer zijn, mochten er tot voor kort niet wonen als de boerderij binnen de hindercirkel valt van het bijbehorende boerenbedrijf. Zelfs de oude boer moest soms vertrekken. De nieuwe Wet plattelandswoningen heeft daar verandering in gebracht.

JUDITH TOEBAST

Op het platteland is het gewoon als het naar koeien stinkt of dat de boer in de zomer al vroeg met zijn machines op het land rijdt. Als je daar gaat wonen, dan weet je dat. Toch konden nieuwkomers het de boer knap lastig maken. Een gewone woning wordt beschermd tegen slechte luchtkwaliteit en hinder door geluid en geur. Hierdoor kon de boer worden beperkt in zijn bedrijfsvoering. Veel verlaten woningen van boerenbedrijven bleven daardoor leegstaan. De Wet plattelandswoningen is voor

historische boerderijen een uitkomst. Sinds 1 januari 2013 mag een gemeente elk gebouw op het erf aanwijzen als zogeheten plattelandswoning. De nieuwe wet wijzigt onder meer de *Wet algemene bepalingen omgevingsrecht*. Niet langer is het feitelijke gebruik, maar de planologische bestemming bepalend voor de bescherming tegen nadelige milieugevolgen van het boerenbedrijf. Door de voormalige bedrijfswoning als plattelandswoning in het bestemmingsplan op te nemen, worden de rechten van de nieuwe bewoner beperkt. Hij kan niet langer klagen over stank en geluidsoverlast. De bestemming plattelandswoning is in eerste instantie bedoeld voor voormalige agrarische bedrijfswoningen van een actief boerenbedrijf, maar kan ook worden toegekend aan andere gebouwen op het erf, zoals een bakhuis, schuur of zomerhuis. Er was altijd al één woonbestemming aan een agrarisch perceel toegekend. De boer woont immers bij zijn bedrijf. De *Wet plattelandswoningen* maakt het nu mogelijk een tweede woning toe te staan. Eerder kon dit alleen als de bewoner gerelateerd was aan het boerenbedrijf. Zo konden de ouders van een jonge boer met pensioen gaan door naar het zomerhuis te verhuizen. Nu mag daar ook iemand anders wonen.

Enkele voorbeelden

Wat is het voordeel voor de historische boerderijen die nu staan weg te kwijnen? Enkele voorbeelden. Verschillende boerderijen zijn in de twintigste eeuw van een nieuw huis voorzien. De woonfunctie van

het oude huis is daarmee vervallen. Nu kan het oude huis weer bewoond worden.

De bedrijfsactiviteiten vinden doorgaans plaats in moderne gebouwen. De historische boerderij wordt vaak gebruikt als opslag, fietsenstalling of schuur. Onderhoud is duur. Door een extra woning in de historische boerderij te plaatsen kan de rentabiliteit ervan hoger worden, waardoor de boer de lasten beter kan dragen.

Om de bijgebouwen in stand te houden is er een functie nodig. Een gebouw zonder functie zal snel verwaarloosd worden. Door de nieuwe wet kunnen de bijgebouwen als plattelandswoning in het bestemmingsplan worden opgenomen en kan de boer ze door anderen laten bewonen.

Veel boeren stoppen met hun bedrijf. Als de gestopte boer in de woning blijft wonen en zijn schuren aan een naastgelegen boer verpacht, woonde hij – hoe vreemd het ook klinkt – illegaal op het platteland. In de nieuwe situatie kan aan zijn huis de bestemming plattelandswoning worden toegekend, waardoor hij er kan blijven wonen. Overigens geldt de wet niet als iemand een boerderij compleet met het agrarische bedrijf koopt en dat niet voortzet. De *Wet plattelandswoningen* biedt extra mogelijkheden voor het behoud van de cultuurhistorisch waardevolle bebouwing op boerenerven. De oplossingen vergen een actieve houding van de gemeente. De wet is er. Nu zijn de gemeenten aan zet. ☒

Judith Toebast is specialist landelijke bouwkunst bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.toebast@cultureelerfgoed.nl.

De Kenniskaart Archeologie

Beter kiezen

De archeologische praktijk kan nog beter. Met meer kennis kunnen er betere keuzes gemaakt worden. Tussen wel of niet opgraven. Tussen het wel of niet beschermen van ondergrondse resten. Tussen de ene of de andere onderzoeksmethode. De benodigde kennis wordt ontsloten via een digitale kaart. ROEL LAUWERIER

Voor een groot deel van onze geschiedenis zijn ondergrondse sporen de enige informatiebron. Vorig jaar concludeerde de Tweede Kamer dat de huidige archeologische wetten en regelingen doen waarvoor ze gemaakt zijn. Ze zorgen doelmatig voor een goede bescherming van het archeologische culturele erfgoed. Alleen in de uitwerking zijn er punten die beter kunnen. De komende vier jaar werkt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed daar gericht aan. De verbeterpunten die onder de noemer Kenniskaart Archeologie worden aangepakt draaien om het maken van betere keuzes. Opgravingen worden uitgevoerd om antwoorden te krijgen op vragen over ons verleden. Jaarlijks verschijnen er veel rapporten van onderzoek, met interessante nieuwe gegevens. Om te komen tot antwoorden, en ook om weer nieuwe vragen te kunnen formuleren, moet de informatie uit die rapporten worden samengevoegd en geanalyseerd. Zonder dergelijke syntheses bloedt de archeologie dood. Dat is de reden dat er gekeken wordt voor welke gebieden in Nederland en over welke perioden de grootste stapels rapporten zijn geschreven en welke vragen over ons verleden hiermee beantwoord kunnen worden. De Rijksdienst vraagt archeologische bedrijven en universiteiten jaarlijks twee of meer van dergelijke syntheses uit te voeren om de geschiedschrijving stukje bij beetje aan te vullen. De nieuwe vragen komen in een vernieuwde Nationale Onderzoeksagenda Archeologie.

Samenhangend pakket

Ondiep graafwerk vormt geen gevaar voor diepe resten. Het is daarom zinnig als iedereen over kaarten beschikt die inzicht geven in de kans op waardevolle resten, uitgesplitst per periode en diepte. De Rijksdienst gaat hiervoor grofschalige kaarten en andere bouwstenen beschikbaar stellen. Het is zaak zo effectief mogelijk te bepalen of zich ergens nuttige ondergrondse resten bevinden. Daarom maakt de dienst handreikingen en presenteert goede voorbeelden, die helpen bij het kiezen van de juiste methoden en technieken.

Op plaatsen waar de grond bijvoorbeeld voor het winnen van zand tot op grote diepte is vergraven, zijn alle sporen verdwenen. Dat kan ook het geval zijn op plekken waar jarenlang bollen of bomen zijn geteeld. De Rijksdienst inventariseert dit. Veel gemeenten hebben kaarten met archeologische fenomenen. Doordat ze op verschillende manieren worden gemaakt vertonen deze kaarten een grote diversiteit. De dienst verzamelt ze en koppelt ze digitaal aan elkaar tot een landsdekkend beeld. Dit maakt het kijken over de gemeentegrens makkelijker. Bovendien gaat de dienst de discussie met de makers en gebruikers aan om te bevorderen dat de kaarten voortaan beter op elkaar worden afgestemd. Tussen 2013 en 2016 ontsluit de Rijksdienst dit samenhangende pakket kaarten, methodieken, voorbeelden en andere zaken met een digitale kaart. Deze Kenniskaart Archeologie verschaft archeologen voor iedere plek in Nederland toegang tot kennis die hen helpt bij het maken van keuzes. Het is belangrijk dat deze kennis benut wordt om te komen tot een doelmatigere archeologische monumentenzorg. ✕

Roel Lauwerier is programmaleider Kenniskaart Archeologie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, r.lauwerier@cultureelerfgoed.nl.



Een opgraving in Ulft



De historische benedenstad van Jakarta tijdens een van de periodieke overstromingen

Conferentie over cultureel erfgoed en water

Hoogwater in laagland

In de rivierdelta's over de hele wereld zijn overstromingen aan de orde van de dag. Ook de historisch waardevolle omgeving wordt dan bedreigd. Op de internationale conferentie *Protecting deltas* ontmoeten beheerders van water en van cultureel erfgoed elkaar in Amsterdam. Hoe kunnen zij elkaar helpen?

JEAN-PAUL CORTEN

Het nieuws over weer een overstroming in New Orleans, Bangladesh of Bangkok raakt al gauw een gevoelige snaar van onze nationale psyche. Geen wonder, in een land dat al sinds mensenheugenis door talloze watersnooden wordt geteisterd. De urgentie om ons te beschermen tegen het water is dan ook voor iedere Nederlander evident. Betekent dit dat cultureel erfgoed, zoals een historische binnenstad, bij dat beveiligen altijd het onderspit delft? De ervaring leert dat dat niet het geval is. Bescherming tegen water hoeft niet altijd ten koste te gaan van cultureel erfgoed. Sterker nog, soms kan erfgoed er een oplossing voor bieden. En, als we verder kijken, blijken sommige waterstaatkundige constructies een nieuwe kwaliteit te bieden die latere generaties als erfgoed zullen koesteren. Er is kortom voldoende reden voor een dialoog tussen waterbeheer en erfgoedbeheer. En die dialoog wordt des te dringender naarmate de zeespiegel stijgt. De Nederlandse afdeling van ICOMOS, de International Council on Monuments and Sites, heeft daarom het initiatief genomen voor een wereldwijde conferentie in Amsterdam, eind september, waar de beheerders van water en die van erfgoed elkaar kunnen treffen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ondersteunt dit initiatief van harte. Het past in het streven van de dienst de beide disciplines met elkaar te verbinden.

Het debacle van Brakel

Hoe zat het ook alweer met dat ooit zo karakteristieke dijkdorp Brakel? Even een opfrisser. Het was 1976 toen de vernieuwde Waaldijk in de westelijke Bommelerwaard werd opgeleverd. Stevig was hij, en hoog. Breed ook en kaarsrecht. Hij zou Brakel de eerste drieduizend jaar zeker tegen dreigend hoogwater weten te beschermen. Maar wat viel er eigenlijk nog te beschermen? In de dijkverzwaringssijver, met de traumatische watersnoodramp van 1953 nog vers in het geheugen, verloor Brakel het hart van zijn gemeenschap. Alle buitendijkse dijkwoningen waren onteigend en vervolgens met de grond gelijk gemaakt. Ook het stadhuis, voor velen het symbool van eigenheid en zelfbeschikking, moest wijken. Dat de veiligheid werd gediend bleek tijdens het hoogwater van 1993 en 1995. Maar tegelijk had het inmiddels onherkenbare Brakel veel aan leefbaarheid ingeboet. De hevige protesten die het dorp in die jaren verscheurden, hebben dat niet kunnen verhinderen.

Toch waren zij van grote betekenis. 'Brakel' bleek een keerpunt in de Nederlandse dijkverzwaring, afdwongen door een mondig geworden bevolking. Sindsdien vindt er een veel zorgvuldigere afweging van belangen plaats. Hier is het historische argument in het beschermen tegen het water geïntroduceerd, een positie die tot dan was voorbehouden aan natuur en milieu. Toen in 2000 de dijkverzwaring een radicale ommezwaai maakte onder het motto 'ruimte voor de rivier' bleek dat de historische omgeving hierbij ook kansen biedt voor de integrale ontwikkeling van een gebied. Ook het nieuwste waterbeleid van de huidige minister van Infrastructuur en Milieu neemt de geschiedenis van het landschap serieus. Het zijn lessen waarin buitenlandse vakgenoten geïnteresseerd zullen zijn. Want ook de Mekongdelta in Vietnam staat voor enorme aanpassingen. Hetzelfde geldt voor de delta van de Nijl in Egypte en die van de Ganges in Bangladesh. En zo zijn er veel meer.

Jakarta Kota

Interessanter nog, al die verre buitenlanden kunnen ons ook iets leren. Neem nou Jakarta. De Indonesische hoofdstad kampt al decennia met grote waterproblemen. Periodiek lopen de laaggelegen delen van de stad onder. Het kan dan dagen duren voordat al dat overtollige water weer is afgevoerd. Een van de

.....
*Inundatie-
 gebieden van
 een militair
 stelsel
 kunnen als
 retentie-
 bekken
 fungeren*

meest bedreigde delen is Jakarta Kota, de historische benedenstad. Het ligt in het noorden en grenst aan de Javazee. Ooit was dit het bloeiende hart van een koloniaal handelsimperium, door de Nederlanders in de zeventiende eeuw Batavia gedoopt. Nog altijd wordt het stadsgedeelte gekenmerkt door kolossale en statige handelsgebouwen die aan een lang vervlogen tijd herinneren. Ze staan er echter verlaten en vervallen bij. Vitaal is de benedenstad allang niet meer. Vanaf de negentiende eeuw zijn respectievelijk de bestuursfunctie, de havenfaciliteiten, de handelshuizen, de financiële sector, de detailhandel en de woonfunctie naar andere delen van de miljoenenstad verhuisd. Wat overbleef, heeft nauwelijks een bestaansbasis en weinig toekomstperspectief. Toch kan daar verandering in komen, als de wateroverlast maar dreigend genoeg wordt, al klinkt dat tegenstrijdig. Dat zit zo. Om deze dreiging te keren wordt er overwogen land aan te winnen ten noorden van de benedenstad. In dat geval zal het stadsgedeelte, dat inmiddels een perifere positie heeft gekregen, weer centraal in de metropool komen te liggen. En dat biedt nieuwe kansen voor de historische binnenstad die nu staat weg te kwijnen. Wat Nederland ervan kan leren is dat de positie van cultureel erfgoed wijzigt als de omstandigheden veranderen. Dat biedt kansen en bedreigingen. De zorg voor erfgoed is dus gebaat bij een degelijke analyse van ontwikkelingspotenties, niet alleen van de historische waarde.

Erfgoed als oplossing

In Nederland onderkende de Rijksplanologische Dienst al vroeg de mogelijkheden van een cultuurhistorisch waardevolle omgeving voor de actuele bescherming tegen het water. In 1993 verscheen het rapport *Waterlijn*, met ideeën voor de toekomst van de Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Hierin beschrijft de wereldbepaalde maar inmiddels opgeheven dienst hoe de inundatiegebieden van een achterhaald militair stelsel de huidige beveiliging tegen het water kunnen dienen. Door hun ligging in het midden van het land, waar hoog en laag Nederland elkaar treffen, kunnen zij als retentiebekken fungeren in tijden van overtollig rivierwater. En dat is niet het enige. Een waterbekken op deze locatie zou tegelijk een oplossing kunnen bieden voor de uitdroging van de Utrechtse Heuvelrug en zou als buffer kunnen dienen tegen de verzilting van het grondwater dat vanaf de zee steeds verder het land indringt. Dat zijn de kansen die het erfgoed biedt. Erfgoedbeheer en waterbeheer zullen elkaar veel te vertellen hebben tijdens de ICOMOS-conferentie eind september. ☒

Jean-Paul Corten is senior beleidsmedewerker bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.corten@cultureelerfgoed.nl.

De conferentie 'Protecting deltas: Heritage helps!' vindt van 23 tot en met 28 september plaats in Amsterdam. Nadere informatie: www.icomosconference.nl.



Tegen 1976 moest een belangrijk deel van het oude dorp Brakel wijken voor de verstevigde Waaldijk

Met welke inkt tekende en schreef Vincent van Gogh?

Dat is nu uitgezocht. Het onderzoek leidde naar een drama in Potsdam, naar een gele jurk van koningin

Victoria en naar tot zinken gebrachte schepen. HAN NEEVEL

Vincent van Gogh is beroemd geworden door zijn schilderijen. Dat hij ook een fanatiek tekenaar was, is minder bekend. Maar liefst 1200 werken op papier zijn er van hem bewaard gebleven, meest tekeningen. Daarnaast schreef hij zo'n 350 brieven. In een brief uit 1880 aan zijn broer Theo schrijft hij vanuit het Belgische dorp Cuesmes dat hij het belangrijk vindt om goed te leren tekenen en om zijn krijt, houtskool en penseel meester te zijn. Vaak ook gebruikte Van Gogh een rietpen. Die sneed hij van een rietstengel, zoals hij beschreef in een andere brief aan Theo, uit 1888. In welke inkt doopte hij zijn pen?

Dat heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onderzocht, samen met het Van Gogh Museum in Amsterdam. Het onderzoek maakt deel uit van een serie samenhangende studies, waaraan ook het onderzoekscentrum van Shell heeft deelgenomen. Deze serie heeft onder de naam *Van Goghs atelierpraktijk* vanaf 2005 gelopen en is nu afgerond met een tentoonstelling met catalogus en een wetenschappelijke publicatie. De drie instellingen bestudeerden de schilderijen, tekeningen en brieven van Vincent van Gogh om zijn werkwijze beter te begrijpen. Dat is nuttig voor het behoud ervan. De Rijksdienst bracht benodigde expertise in.

Van Goghs atelierpraktijk

VINCENTS

Van traditioneel tot gloednieuw

Er zijn 73 tekeningen onderzocht bij het Van Gogh Museum, het Kröller-Müller Museum, het Rijksmuseum en het museum Albertina in Wenen, net als 28 brieven uit het Van Gogh Museum. Drie soorten schrijfinkt zijn geïdentificeerd: ouderwetse ijzergallusinkt, negentiende-eeuwse chroomblauwhoutinkt en de destijds gloednieuwe aniline-inkt, die felpaars is. Verder tekende Van Gogh met een drukinkt die hij met terpentijn verdunde, en waarschijnlijk ook met Oost-Indische inkt. Aannemelijk is dat het inktpotje op zijn tafel zowel voor zijn brieven als voor zijn tekeningen diende.

Het lijkt erop dat hij alleen in zijn Nederlandse periode, van 1881 tot en met 1885, ijzergallusinkt heeft gebruikt. Deze zwartbruine schrijfinkt is gemaakt van een looizuurhoudend extract van galnoten, ijzervulfaat en Arabische gom. Gezien de onderzochte tekeningen en brieven heeft Van Gogh in zijn Franse periode, van 1886 tot en met 1890, waarschijnlijk niet of weinig met ijzergallusinkt gewerkt. In Antwerpen, waar hij in 1885 en 1886 verbleef, tekende en schreef hij met blauwhoutinkt, net als eerder in Etten en Den Haag.



'De Zaaier' tekende Vincent van Gogh in augustus 1888 met chroomblauwhoutinkt in de stad Arles in Zuid-Frankrijk

INKTEN

Een alternatief

In 1847 introduceerde de Duitse chemicus Friedlieb Runge chroomblauwhoutinkt als een alternatief voor ijzergallusinkt. Het zwavelzuur in ijzergallusinkt zorgt ervoor dat metalen kroontjespenen gaan roesten en bij een te hoog vochtgehalte veroorzaakt ijzergallusinkt inktvraat in papier. Er kunnen dan stukken uit de tekening of tekst vallen. Bij één van Van Goghs schetsboeken is dit het geval. Chroomblauwhoutinkt wordt gemaakt door een extract van het kernhout van de blauwhoutboom te mengen met kaliumchromaat. Deze inkt bevat geen zuur en veroorzaakt geen corrosie van de kroontjespen of inktvraat. Behalve de introductie van chroomblauwhoutinkt heeft Runge ook de isolatie van aniline uit steenkoolteer op zijn naam geschreven, in 1834. Hij is daarmee de grondlegger van synthetische anilinekleurstoffen. Van Gogh tekende in mei 1888 met aniline-inkt de ruïne van de abdij op de Montmajour. Tegenwoordig is alleen aan de randen van de tekening de dieppaarse kleur nog zichtbaar. Toen Runge zijn vriendin Charlotte Vogt in zijn laboratorium in Potsdam rondleide, bracht zij hem op het idee te onderzoeken of er iets nuttigs van steen-

Het inktpotje op tafel diende zowel voor zijn brieven als voor zijn tekeningen

koolteer kon worden gemaakt, een afvalproduct bij de fabricage van kunstmest. Dat was Vogts noodlot, want Runge heeft haar vervolgens twaalf jaar laten wachten, omdat hij zich helemaal op dit onderzoek concentreerde. Haar moeder, die hoofdaandeelhouder was van het bedrijf waar Runge voor werkte, wilde haar laten trouwen met de directeur. Dit zag Charlotte niet zitten. Ze pleegde zelfmoord aan de vooravond van haar trouwdag.

Zwart textiel

Blauwhout werd al sinds de zestiende eeuw gebruikt voor het zwart verven van textiel. In Mexico zetten de Spanjaarden de Maya's in voor het vellen en transporteren van de stammen. Zij brachten het hout naar Europa vanuit hun Mexicaanse stad Campeche. Het wordt daarom ook wel campêchehout genoemd. In Europa werden de stammen door gevangenen in rasphuizen verspaand. De spanen werden bevochtigd en op grote hopen gegooid. Door fermentatie en oxidatie aan de lucht ontstaat in het hout de kleurstof hemateïne. Dat is rood in zuur, en blauw in alkalisch milieu. Vandaar de naam blauwhout.

Met zink-, koper-, ijzer- of tin-ionen vormt blauwhout blauw- en violetzwarte verbindingen. Met aluminium ontstaat een paarse verbinding. Kaliumchromaat levert een gitzwart mengsel op, dat bestaat uit een violet complex van hemateïne en gele oxidatieproducten. Dat dit mengsel lichtgevoelig is, blijkt uit het feit dat een met chroomblauwhout zwart geverfde jurk van koningin Victoria door te veel licht onderhand geel is geworden. Het zou dan ook goed kunnen dat de tekeningen die Van Gogh met blauwhoutinkt heeft gemaakt oorspronkelijk veel donkerder zijn geweest.

Piraterij

Kapitein James was een van de vele Engelse piraten die handelden in blauwhout, dat ze hadden buitgemaakt op de Spanjaarden. Hij had ontdekt dat blauwhout een hoge prijs opbracht in Engeland, toen hij daar bij uitzondering een Spaans

schip met lading had afgeleverd. Daarvoor had James het blauwhout steeds als waardeloze vracht met het gekaapte schip laten zinken. Na het verdrag dat Engeland en Spanje in 1670 sloten om een einde te maken aan de piraterij, vestigden veel piraten zich in Brits-Honduras, het huidige Belize. Zij begonnen daar blauwhout-plantages. In het wapen op de vlag van Belize staan dan ook traditionele houthakgereedschappen afgebeeld.

Het is onduidelijk waarom Van Gogh in België en Frankrijk blauwhoutinkt verkoos boven ijzergallusinkt. Was dit een bewuste keuze of was dit type inkt daar gewoon gemakkelijker te koop? Chroomblauwhoutinkt is nog tot kort na de Tweede Wereldoorlog algemeen als schrijfkinkt gebruikt. Op de expositie *Van Gogh aan het werk* zijn de ingrediënten van ijzergallusinkt, paarse aniline-inkt en chroomblauwhoutinkt te vinden, net als enkele historische inktflesjes. ☒

Han Neevel is senior onderzoeker roerend erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, h.neevel@cultureelerfgoed.nl.

De expositie *'Van Gogh aan het werk'* is tot en met 12 januari in het Van Gogh Museum in Amsterdam te zien. Nadere informatie: www.vangoghmuseum.nl.



Onder de lijst heeft het licht 'De ruïne van de abdij op de Montmajour' niet bereikt, en is de originele kleur van de paarse inkt nog te zien



De paarse aniline-inkt van 'De ruïne van de abdij op de Montmajour' uit 1888 is verkleurd tot een lichtbruine schim



Gezondheid

Psychologie

Spiritualiteit

Anders In de B

Anders In de B


BOEKEN TOT IN DE HEMEL

In Zwolle zijn op 13 juli de deuren geopend van boekwinkel Waanders In de Broeren. De Broerenkerk heeft daarvoor een spectaculaire metamorfose ondergaan. Initiatiefnemer en eigenaar van de kerk is Wim Waanders, een oude bekende in de boekenwereld. Hij heeft in nauwe samenwerking met de architectenbureaus BK-architecten en 19 Het Atelier een prachtig resultaat geboekt. Tussen links en rechts hoog opgestapelde verdiepingen vol boeken kan de klant nog steeds indrukwekkend ver naar boven kijken. Met het gerestaureerde orgel uit 1824 in de rug trekt een blauw licht in het koor de aandacht. Dat valt door een nieuw glas-appliqué raam, abstract gebrandschilderd door de Noorse kunstenaar Kjell Nupen.

De Broerenkerk is vanaf 1466 gebouwd en in 1512 gewijd. Onder dikke lagen witkalk werden tijdens een grootschalige restauratie tussen 1983 en 1988 op de gewelven fraaie, kleurrijke schilderingen teruggevonden. Deze zijn nu vanaf de bovenste verdieping in de kerk goed te bezichtigen. Sinds die restauratie is de Broerenkerk gebruikt voor culturele evenementen. Omdat het een rijksmonument is, heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de metamorfose tot boekhandel zorgvuldig begeleid. De aanpassingen zijn ontworpen en uitgevoerd met veel respect voor de cultuurhistorische waarde en betekenis van de kerk. ☒

MARIËL KOK, *senior consultant architectuurhistorie voor Overijssel bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, m.kok@cultureelerfgoed.nl.
Zie ook waandersindebroeren.nl.





Elke dag worden er rijksmonumenten aangepast aan hedendaags gebruik. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed helpt de eigenaar, architect en gemeente dan bij het maken van goede keuzes. Op dit moment vernieuwt de dienst de uitgangspunten die aan deze adviezen ten grondslag liggen.

JACQUELINE VON SANTEN

Rijksdienst herformuleert uitgangspunten

Het fundament onder het monument

Met een grootschalige ingreep is het hallencomplex Werktuigbouwkunde uit 1959 vorig jaar getransformeerd tot hoofdgebouw van de Technische Universiteit Eindhoven. Het complex is onlangs voorgedragen als rijksmonument

Bouwwerken zijn niet statisch. Dat geldt evenzeer voor de bijzondere, historische bouwwerken die als rijksmonument zijn beschermd. Niet alleen zijn monumenten aan slijtage onderhevig, maar ook het gebruik ervan verandert in de loop der jaren. De fabriek fungeert niet meer als fabriek. Op de school wordt geen les meer gegeven en in de stal staan geen dieren meer. Monumenten moeten in gebruik gehouden worden om behoud op langere termijn te garanderen. In de fabriek komen ateliers, in de school gaat gewoond worden, in de stal komt een restaurant. Daarvoor moeten ze worden aangepast. De vraag is hoe dat kan gebeuren zonder dat de monumenten datgene kwijtraken wat ze bijzonder maakt.

Om dat te kunnen bepalen is enerzijds kennis van de historische waarde en de betekenis van het monument nodig en anderzijds inzicht hoe veranderingen daarop in kunnen grijpen. De adviseurs van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn graag in een vroeg stadium bij de aanpassing betrokken om op een gepast moment de eigenaar, architect en gemeente hulp te bieden bij het maken van goede keuzes. Zo begeleiden zij zorgvuldig de veranderingen van het monument. Maar welke uitgangspunten hanteren de adviseurs om vast te stellen wat een goede verandering is?

Een opfrisbeurt

Over de vraag hoe het beste met monumenten kan worden omgegaan, wordt al eeuwenlang discussie gevoerd. Aan de basis van het huidige Nederlandse monumentenbeleid liggen de *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*, van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond uit 1917. Deze beginselen vormden een kritiek op de fantasievolle restauratiemethoden uit de negentiende eeuw. Het meest recente stuk is een publicatie uit 1991 van de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg in het Restauratievademecum. *Het restaureren van gebouwen: Algemene uitgangspunten* is een bewerking van de *Restauratienota* uit 1982. Deze publicatie is een pleidooi voor een terughoudende omgang met monumenten en voor consoliderend herstel, in de geest van het internationale *Charter van Venetië* uit 1964. Het stuk is na ruim twintig jaar aan een opfrisbeurt toe. De ethiek die erin wordt beschreven is nog steeds valide. Conserveren is beter dan repareren, repareren is beter dan restaureren en restaureren is beter dan vervangen. Maar actuele onderwerpen zoals herbesteding, het gebouw in een ruimere context plaatsen en de verduurzaming van monumenten verdienen meer aandacht. De huidige situatie vraagt om een hertaling van de uitgangspunten en om illustratie met eigentijdse voorbeelden. De behoefte aan verbetering van het comfort is enorm toegenomen. De eisen vanuit veiligheid zijn strenger geworden. Ook de breed gevoelde maatschappelijke wens om gebouwen milieutechnisch en economisch te verduurzamen heeft een grote uitwerking op monumenten.

Bijzondere vaardigheden

De maatschappij ziet herontwikkeling van erfgoed als een vanzelfsprekende taak. Het gaat daarbij niet alleen om het doorgeven van het gebouw aan de volgende generatie. Met de aanpassingen voor het moderne gebruik wil en kan de huidige generatie op een respectvolle manier ook kwaliteiten aan het monument toevoegen. De monumentenzorg is allang niet meer louter gericht op het voorkomen van verandering. Niet alleen restauratie is een middel om monumenten in stand te houden. Transformatie kan dat ook zijn – mits zorgvuldig ontworpen en uitgevoerd.

Maar hoe verhoudt restauratie zich tot het vraagstuk van herbesteding? De leegstand is tegenwoordig zo groot dat er vaak geen gelegenheid is om te wachten tot er een geschikte functie is gevonden die zich naar het monument voegt. Het is nu andersom. Een monument moet gewoon geschikt gemaakt worden om een gevonden bestemming mogelijk te maken. Het gevolg daarvan is dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed steeds vaker plannen krijgt voorgelegd waarin wordt voorgesteld monumenten te vergroten met aanbouwen of opbouwen, te overkappen of in te breiden en zelfs deels te slopen.

Soms zijn de ontwerpen daarvoor uitdagend en contrasterend, soms bescheiden en harmonieus. Lang niet alles is zorgvuldig en met hoge kwaliteit vormgegeven. Een ontwerp maken voor de aanpassing van een monument vraagt veel van een opdrachtgever en vraagt om bijzondere vaardigheden van een architect. Het vraagt een goed begrip van de historische betekenis en architectuur, van

ambachtelijke bouwwijzen en van oude bouwmaterialen. Het is bovendien van groot belang dat ontwerper en erfgoed specialist elkaar verstaan.

Het immateriële effect

Bij het aanpassen van een monument aan veranderend gebruik is het zoeken naar de juiste balans tussen de monumentale waarde en de gebruikseisen. De architect hoort de vraag te stellen waarom het monument beschermd is en wat de tegenwoordige betekenis van het monument is. Wat moet er dus in stand worden gehouden? Hoe kunnen interventies die waarde voortzetten of zelfs vergroten? De taak van de Rijksdienst is om te beoordelen wat het effect van de aanpassing op het monument kan zijn en om ondersteuning en advies te bieden om tot een goede aanpassing te komen.

Hierbij gaat het niet alleen om het fysieke, maar ook om het immateriële effect. Wat is de invloed van de ingreep op de culturele betekenis van het bouwwerk?

Het is zoeken naar de balans tussen monumentale waarde en gebruikseisen

Een aanpassing kan het monument misschien letterlijk nauwelijks raken, maar het wel in verschijningsvorm of betekenis geweld aandoen. Daarbij kan het gaan om aanbouwen die het monument volledig overvleugelen, zoals een meerlaags kantoor aan een kleine villa. Of om inbouwen die de ruimtelijke werking verstoren, zoals een blok appartementen dat een gehele fabriekshal vult. Of het gaat om functies die zich niet verhouden tot de betekenis van het gebouw, zoals een tatoeagepraktijk in een kerk.

Herformulering

Sommige monumenten zijn zo bijzonder dat ze nauwelijks verandering verdragen. Andere monumenten bieden juist meer kansen en mogelijkheden voor verandering dan vaak wordt aangenomen. Het gaat daarbij dan wel om een goed begrip van wat belangrijk is aan een monument en hoe de veranderingen zich daartoe verhouden. De Rijksdienst richt zich er in het advies op een plan voor de aanpassing van een monument boven de persoonlijke smaak uit te tillen, door te streven naar objectivering, gefocust op het algemeen belang. Daarbij worden de lokale en private belangen overigens niet veronachtzaamd.

De Rijksdienst herformuleert momenteel de uitgangspunten voor adviezen. De gedachte daarbij is dat de adviezen ruimte bieden aan de nodige veranderingen en de waarde van het monument toch voldoende wordt gerespecteerd. Het uitdragen van deze basis is van belang voor een consistente en transparante advisering. Over het concept zal de dienst met andere monumentenzorgers in discussie gaan. Vervolgens zal de dienst de uitgangspunten publiceren via www.cultureelerfgoed.nl. Dwingende restauratievoorschriften heeft het Rijk nooit gegeven. De *Grondbeginselen* uit 1917 en de *Restauratienota* uit 1982 hadden die pretentie niet. Ook anno 2013 zal de Rijksdienst geen bindende voorschriften uitbrengen. De uitgangspunten zijn primair bedoeld als richtlijn voor de adviseurs van de dienst. De insteek is dat ze navolgbaar zijn voor gemeenten, adviescommissies, architecten en eigenaren. ■

Jacqueline von Santen is projectleider Interventie-ethiek bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.von.santen@cultureelerfgoed.nl.

In de boekenserie 'Een toekomst voor...' geeft de Rijksdienst uitgangspunten voor het omgaan met specifieke categorieën monumenten: kerken, boerderijen, kasteelruïnes en kasteelterreinen, historisch groen, watertorens, molens en kloosters. U kunt deze gratis handreikingen bestellen via info@cultureelerfgoed.nl of downloaden via www.cultureelerfgoed.nl.



FOTO DE WOLF IMAGES

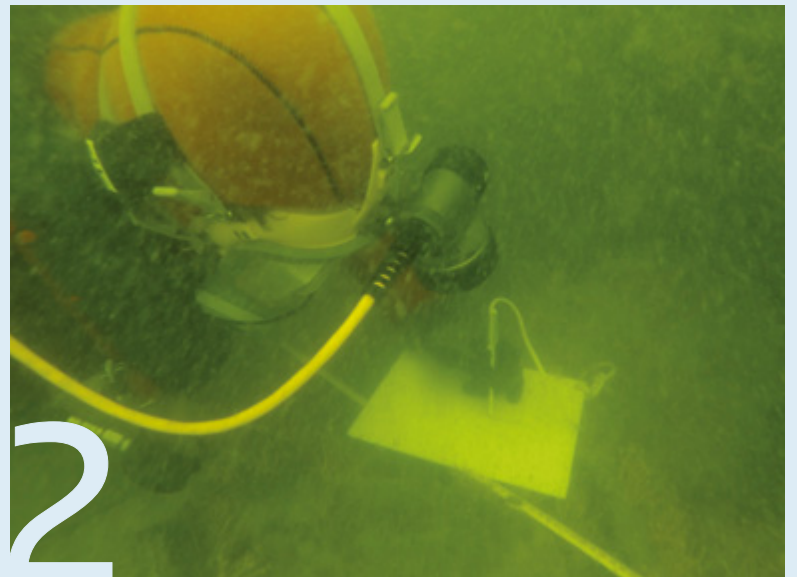
In Rijswijk werd in 1969 een atoombestendige BB-kringcommandopost in gebruik genomen

Platform Verdedigingserfgoed

Nog voor het einde van de Tweede Wereldoorlog dreigde een nieuwe wereldbrand: de Koude Oorlog. Tot de val van de Muur van Berlijn in 1989 stonden de West-Europese landen onder aanvoering van de Verenigde Staten tegenover het Warschaupact van Oost-Europa en Rusland. De Koude Oorlog leidde tot een enorme wapenwedloop en grote bouwprogramma's voor de militaire én civiele verdediging. Ook in Nederland werden nieuwe verdedigingslijnen, kazernes en logistieke installaties gebouwd. Voor de burgers verschenen overal schuilplaatsen. Daarnaast geheime noodzetels voor overheden, commandocentra en opslagdepots. Een overzicht van het culturele erfgoed van de Koude Oorlog ontbreekt en de waarde ervan wordt nog maar zelden erkend. Op initiatief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gaat daarom op vrijdag 29 november het Platform Verdedigingserfgoed van de 20ste Eeuw van start. Het platform verenigt voor het eerst eigenaren, overheden en erfgoedinstellingen over het erfgoed van de Koude Oorlog en in bredere zin de gehele twintigste eeuw. Het doel is om de kennis hierover te verzamelen, te ontsluiten en te benutten voor duurzaam behoud en herbesteding. Het platform komt halfjaarlijks bijeen. Nadere informatie via Peter Nijhof: p.nijhof@cultureelerfgoed.nl. ✉

Testen bij Romeinse resten

Onder het water van de Maas bij Cuijk vormt een rij palen het restant van een kade uit de Romeinse tijd. In september onderzoekt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de locatie om te bepalen of zich hier nog andere Romeinse sporen bevinden. In de eerste eeuwen van onze jaartelling mondde de gracht van een Romeins fort op de plaats van de kadewerken uit in de rivier. De Rijksdienst benut dit onderzoek om nieuwe technieken te testen. Zo wordt er niet alleen een nieuwe boormethodiek beproefd, maar ook een apparaat waarmee onder water vindplaatsen in kaart kunnen worden gebracht door videobeelden met sonar te combineren. Tegelijkertijd krijgen studenten Archeologie hier de kans om ervaring op te doen met het uitvoeren van onderzoek onder water. Het uitproberen van de technieken en de scholing illustreren hoe de dienst bevordert dat het culturele erfgoed onder water beter beheerd wordt. Onder de naam Maritiem Programma richt de Rijksdienst zich hierbij op het uitbouwen van kennis, onderzoek, beleid, samenwerking en educatie. Op 1 oktober publiceert de dienst de eerste digitale nieuwsbrief over maritiem erfgoed. Aanmelden via Linn Borghuis: l.borghuis@cultureelerfgoed.nl. ✉



Een archeoloog onderzoekt cultureel erfgoed onder water



FOTO ANP, EVERT KRONEMEIJER

Diefstal van een kostbare monstrans op 29 januari uit Museum Catharijneconvent in Utrecht

In actie tegen museumdiefstal

In de eerste helft van dit jaar vonden er negen diefstallen uit musea plaats. Zo waren het Catharijneconvent, het Stedelijk Museum Zutphen en Museum van Bommel van Dam in Venlo slachtoffer van inbraak of een roofoverval. Dit lijkt te duiden op een toename. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de landelijke eenheid Kunst- en Antiekriminaliteit van de politie hebben onderzoek gedaan naar het aantal museumdiefstallen sinds 1971. Op basis van gegevens op het internet en aangiften bij de politie zijn dit er 117. Maar is dit alles? Onderzoeken uit 1992 en 2000 wijzen op hogere aantallen. Een volledig overzicht ontbreekt.

Begin juni hield de Rijksdienst een bijeenkomst over diefstal voor een dertigtal museumdirecteuren om kennis en ervaring bij elkaar te brengen. In diezelfde week was de dienst deskundige op een hoorzitting over museumdiefstal van de Tweede Kamercommissie voor Cultuur. Een belangrijk middel is de Database Incidenten Cultureel Erfgoed die de dienst beschikbaar stelt. Hiermee ontstaat er op termijn een goed beeld van diefstal uit museumcollecties, en kunnen er gerichtere maatregelen getroffen worden om dit te voorkomen. ✉

Symposium over luidklokken

DE KLOKKEN- LASSERS VAN ASTEN

Met een nieuwe lastechniek kunnen gescheurde luidklokken tegenwoordig verantwoord gerepareerd worden. Zo kunnen ze hun oorspronkelijke klank weer terugkrijgen. Op een symposium zullen deskundigen hier nader op ingaan.

RUDI VAN STRATEN

Een klok luiden is zwaar werk. Zo'n bronzen gevaarte weegt al gauw tonnen. Dus het is voorstelbaar dat het heen en weer bewegen ervan, om de klepel de rand te laten raken, forse krachten oproept. Het komt dus wel eens voor dat een klok scheurt. In Asten, in Noord-Brabant, heeft klokkengieterij Eijsbouts nu een procedé ontwikkeld om gescheurde exemplaren op zo'n manier te lassen dat ze weer klinken zoals voorheen. Cultuurhistorisch waardevolle luidklokken kunnen zo in gebruik blijven. En dat is belangrijk, want klokken moeten luiden, anders hangen ze zinloos te hangen. Zijn eigen, kenmerkende klank is dan ook het belangrijkste aspect van een historische luidklok. Steeds vaker beklimmen vrijwilligers bij belangrijke gebeurtenissen hun kerktorens om de klokken te laten klinken. Als het land een nieuwe koning krijgt. Als de kerk een nieuwe paus krijgt. Bij de herdenking van de doden. Bij het vieren van de bevrijding. Op zondagochtend. Langzaam maar zeker wordt op veel plaatsen de traditie van het luiden nieuw leven ingeblazen. Soms zijn de vrijwilligers zelfs verenigd in een klokkenluidersgilde. Ook in kerken die een andere bestemming hebben gekregen nemen zij de rol van de koster over. Het geluid van de bronzen instrumenten maakt ons bewust van plechtigheden en andere evenementen, maar ook van de tijd. Deze signaalfunctie, zowel wereldlijk als kerkelijk, hoort bij de klankbeleving van dorp en stad. Hun betekenis ontleen klokken doorgaans dan ook niet aan hun uiterlijk, maar aan hun klank.

Diepgaand onderzoek

Voordat Eijsbouts zijn reparatietechniek zo heeft kunnen perfectioneren, heeft het bedrijf samen met de Rijksdienst voor



De gescheurde Van Wou-klok uit de Sint-Catharinakerk in Doetinchem wordt op zo'n manier gelast dat hij zijn oorspronkelijke klank terugkrijgt

FOTO EIJSBOUTS

het Cultureel Erfgoed en TNO diepgaand onderzoek verricht naar de gevolgen voor de klank van de klok. De kennis die dit onderzoek heeft opgeleverd is een van de twee thema's van een symposium over luidklokken, dat de Rijksdienst op vrijdag 8 november in Amersfoort houdt. Op die dag gaan Nederlandse, Duitse en Vlaamse deskundigen ook in op het behoud en gebruik van luidklokken in kerktorens die een nieuwe functie hebben gekregen.

Vorig jaar heeft Eijsbouts met de nieuwe techniek een klok gelast uit de rijksmonumentale Sint-Catharinakerk in Doetinchem. Het gaat om de Jezus Maria Johannes-klok, die in 1526 gegoten is door de bekende klokkengieter Geert van Wou. In maart 1945 zagen Britse piloten Doetinchem aan voor de Duitse stad Isselburg, iets verderop. Zij bombardeerden Doetinchem. De Catharinakerk brandde af. De Van Wou-klok raakte ernstig beschadigd, met grote scheuren. De kerk is gerestaureerd en kreeg een nieuwe klok. De oude klok is nu hersteld en aan de gevel van het moderne stadhuis van Doetinchem gehangen, als bevrijdingsklok. Op 4 mei 2012 kon de Van Wou-klok zijn stem weer laten horen, voor het eerst sinds 67 jaar. De terugkeer van zijn oorspronkelijke klank is het klinkende bewijs van de monumentale waarde van deze klok. ■

Rudi van Straten is senior specialist orgels, klokken, carillons en uurwerken bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, r.van.straten@cultureelerfgoed.nl. Het symposium Luidklokken vindt op 8 november plaats bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort. Gratis toegang. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor het programma en aanmelding.

De Nederlandse musea stellen de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed geregeld vragen over het bepalen van de culturele waarde van een voorwerp uit hun verzameling. Hoe doe je dat? Welke criteria gelden er? En welke argumenten? Wat weegt zwaarder: de artistieke waarde of de 'belevingswaarde'? Geen vragen die je even snel beantwoordt. Het Ministerie van Cultuur stelde in 1991 voor het *Deltaplan voor cultuurbehoud* al wel een graadmeter op waarmee een voorwerp ingedeeld kan worden in categorieën, van topstuk tot 'niet passend binnen de collectie'. Maar een methodiek om waarde toe te kennen ontbrak nog. Daarom heeft de Rijksdienst nu *Op de museale weegschaal* ontwikkeld. In deze publicatie legt de dienst een nieuwe manier van waarderen uit. De methode is bruikbaar voor alle soorten verzamelingen, van kunsthistorische en volkenkundige tot natuurhistorische en archeologische. Alle Nederlandse musea en andere erfgoedinstellingen kunnen met de methodiek aan het werk.

Met de uitkomsten kan een museum scherpere keuzes maken. Welke objecten kunnen het beste tentoongesteld worden? En welke hebben een restauratie nodig, een andere bestemming of nader onderzoek?

‘Welke voorwerpen vertellen het beste het verhaal van de stad?’

Welk verhaal wil het museum met zijn collectie vertellen? Wat is de artistieke waarde van een voorwerp? En de maatschappelijke en de historische? Door al deze aspecten van de waarde te onderzoeken en tegen elkaar af te wegen kan de museumstaf tot weloverwogen beslissingen komen.

Historisch Museum Arnhem

Een aantal musea heeft een eerdere versie van de methode in de praktijk getest. Hun bevindingen heeft de Rijksdienst verwerkt in *Op de museale weegschaal*. Zo had het Historisch Museum Arnhem een aanleiding om aan de hele collectie een waarde toe te kennen: de verhuizing naar het nieuwe Erfgoedcentrum in de stad. Miriam Windhausen, hoofd Museale Zaken: 'Het is een brede collectie, die vooral ontstaan is uit schenkingen en legaten van de Arnhemse adel. Ons uitgangspunt bij de waardering was dan ook eenvoudig: Arnhem. Welke voorwerpen vertellen straks het beste het verhaal van de stad?'

Soms was de keuze gauw gemaakt. De twee zeventiende-eeuwse gezichten op Arnhem van Jan van Goyen passen goed in de presentatie in het kersverse onderkomen, omdat ze door een beroemde landschapsschilder zijn gemaakt. Regionaal gezien zijn ze ook van belang. Over het schilderij *Vogels* van Melchior d'Hondecoeter uit 1678 is langer gediscussieerd. Windhausen: 'Dat werk heeft niets met

De culturele waarde van een museaal voorwerp vaststellen is een ingewikkelde kwestie. Daarom heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed daar nu een methode voor ontwikkeld. Beheerders van musea kunnen ermee aan de slag. Enkel van hen hebben *Op de museale weegschaal* al getest.

ANNE VERSLOOT



Conservator Thijs Boers bij het hoofdaltaar in de zolderkerk van Ons' Lieve Heer op Solder: het pand zelf komt voortaan op de eerste plaats

Conservator Hans Piena van het Nederlands Openluchtmuseum met een noodkachel uit de Tweede Wereldoorlog: scoort hoog op emotionele waarde



Arnhem te maken, maar wij hebben het uit het legaat van de voornamelijk Gelderse familie Brantsen gekregen. En we willen ook graag het verhaal van de adel uit de regio vertellen.' Binnenkort valt het besluit over dit schilderij.

De afwegingen zijn soms lastig, maar uiteindelijk kom je er wel uit, is de ervaring van Windhausen. Volgens haar is het belangrijk dat het waarderingsteam de tijd neemt. 'Een conservator kijkt er weer anders tegenaan dan een publiciteitsmedewerker of een collectiebeheerder. Het uitwisselen van opvattingen en ideeën werkt heel verhelderend.' Een belangrijk voordeel van de nieuwe methode vinden de ervaringsdeskundigen dat alle medewerkers dezelfde taal gaan spreken. Iedereen kan meedoen, van directeur en conservatoren tot pr-medewerkers. Ook het publiek kan waarde toekennen.

Ons' Lieve Heer op Solder

In de test gingen de meeste musea met een andere blik naar hun collectie kijken. Ze ontdekten bijvoorbeeld een waarde waar ze nog niet eerder belang aan hadden gehecht en zagen opeens nieuwe kansen. Zo kan waarde toekennen nieuwe inzichten opleveren. Daar weten ze in museum Ons' Lieve Heer op Solder in Amsterdam alles van. Naar aanleiding van een versleten trap die gesloten werd voor bezoekers bracht het museum zo veel mogelijk risico's in hun grachtenpand in kaart. Daarbij is de collectie gewaardeerd. 'En wat bleek?' zegt conservator Thijs Boers. 'Ons pand is uniek in Nederland. Geen zeventiende-eeuws huis is zo goed behouden als het onze.'

De knoop werd snel doorgehakt: het grachtenpand zelf komt voortaan op de eerste plaats. En in dienst daarvan zal het museum anders omgaan met de collectie. Zo is de vochtige, koude muur aan de noordkant, waartegen kwetsbare schilderijen hingen, niet aangepakt. De schilderijen zijn naar een drogere plek verhuisd. Boers: 'Ons' Lieve Heer op Solder is veranderd van een museum in een historisch huis.'

Nederlands Openluchtmuseum

Het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem heeft waarde toegekend aan zijn verzameling kachels en fornuizen. Het inmiddels opgeheven Nederlands Kachelmuseum in Alkmaar zou een deel van zijn collectie schenken. Om die reden wilde de Arnhemse museumstaf inzicht krijgen in dublures en lacunes, en bepalen welke eigen kachels een andere bestemming konden krijgen en welk deel van de Alkmaarse verzameling voor overname in aanmerking kwam. »



Op de museale weegschaal

Inzichten van gewicht

» De staf keek daarbij niet alleen naar de artistieke waarde van de kachels, maar vooral naar sporen van gebruik. 'Voor ons is dat een belangrijke waarde,' vertelt Hans Piena, conservator Wooncultuur, 'want het Openluchtmuseum gaat over de cultuur van het dagelijkse leven van gewone mensen.'

Kachels kunnen ook hoog scoren op emotionele waarde, ontdekte Piena. 'Neem deze nooddachel uit de Tweede Wereldoorlog. Toen de kolen in de Hongerwinter op raakten, gaf de Duitse bezetter de opdracht het stadsgas af te sluiten. Elk bedrijf dat metaal kon bewerken heeft toen provisorische

Belangrijk is dat musea kritisch naar hun verzameling blijven kijken

kachels gemaakt. 'Daar gingen het zolderluik, de boeken en de boekenkasten in. De halve Nederlandse bevolking heeft geworsteld om te overleven met zo'n nooddachel. Als ik dit exemplaar zie, dan slik ik weleens.' Tijdens het waarderingsproces werd steeds duidelijker op welke punten een kachel hoog moest scoren om in de collectie te komen of te blijven. Het resulteerde in de verwerving van vijftien kachels en een nieuwe bestemming voor een dertigtal, op een totaal van ruim zeshonderd kachels. Er bestaan dus verschillende waarden, die allemaal worden besproken in *Op de museale weegschaal*.

Museum Willet-Holthuysen

Net als in Ons' Lieve Heer op Solder heeft het waarde toekennen in het Amsterdamse Museum Willet-Holthuysen grote gevolgen. Volgens conservator Hubert Vreeken was er na afloop maar één conclusie mogelijk. 'We wilden de inrichting van het grachtenpand zo veel mogelijk terugbrengen naar de negentiende-eeuwse situatie, de periode dat het echtpaar Willet er woonde.' Het museum beheert veel voorwerpen die speciaal voor hun huis waren besteld: stoelen, servies, zilver, porselein, klokken, salontafels en glaswerk. Vreeken: 'We besloten dat we de wooncultuur wilden laten zien, niet zomaar een huis met spullen erin.'

Inmiddels vertelt het museum een verhaal over de bewoners én het personeel. Dat zie je terug bij de gedekte tafel in de chique eetkamer, met dessertservies, kaarsen die net uitgeblazen lijken en een servet dat nog op de zitting van een scheef staande stoel ligt. Het nauwe doorsteekje voor het personeel om snel de wijnglazen in de balzaal bij te vullen, is weer toegankelijk. 'Met dit soort kleinere en grotere aanpassingen', zegt Vreeken, 'proberen we het negentiende-eeuwse huishouden van de Willets voor de bezoekers weer tot leven te wekken.'



Conservator Hubert Vreeken in de eetsalon van het echtpaar Willet-Holthuysen: gekozen voor wooncultuur

Stadsmuseum Zoetermeer

Jouetta van der Ploeg is directeur van het Stadsmuseum Zoetermeer, een museum dat voortkomt uit een historisch genootschap. Dat heeft sinds 1949 álles verzameld, als het maar met Zoetermeer en omstreken te maken had. Schoenmakersgereedschap, tekeningen van het oude dorp, televisies, speelgoed, linnen tasjes en suikerzakjes met Zoetermeerse bedrijfslogo's erop. 'Dat leidde tot een overvol museum en dito depot', zegt Van der Ploeg.

Directeur Jouetta van der Ploeg van het Stadsmuseum Zoetermeer met een historische kassa en prikklok: het waarden gaf het museum een steviger profiel



Hoog tijd dus om de collectie eens op te schonen. 'Maar vanuit welk referentiekader moesten we dat doen? Niet vanuit een nationaal oogpunt. Dat past niet bij de doelstelling van ons museum. We hebben gekeken naar wat voor Zoetermeer zelf belangrijk was.'

De verzameling werd steeds overzichtelijker naarmate het toekennen van de waarde vorderde. Het Stadsmuseum heeft toen ook een heldere missie geformuleerd en het verzamelbeleid in twee thema's opgedeeld. Van der Ploeg is blij met het resultaat: 'Door de waardering en het door ons gekozen referentiekader heeft het museum een steviger profiel gekregen.'

Rijksmuseum van Oudheden

De testende musea vonden dat het waarden niet altijd even eenvoudig was. Het kost veel tijd. En er ontstaan weleens dilemma's, twijfels of onverenigbare perspectieven. Voer voor discussie blijft er. Belangrijk is dat musea met een kritische blik naar hun verzameling blijven kijken, want de wereld verandert – politiek, economisch en maatschappelijk – en daarmee ook de kijk op cultureel erfgoed en de waardering ervan. De expert is niet meer de enige die de waarde van het erfgoed bepaalt. De nieuwe methode geeft ruimte aan verandering en laat nieuwe perspectieven op collecties toe.

De toegekende waarde ligt niet voor eeuwig vast. Een waardering blijft een momentopname, zoals die van gipsafgietsels van beroemde beelden uit de oudheid. 'Die waren lange tijd populair', zegt Ruurd Halbertsma, conservator Klassieke Wereld van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. 'Lodewijk XIV liet kopieën maken van de reliëfs op de zuil van Trajanus in Rome. Op die manier kon de Franse koning laten zien dat hij op goede voet stond met de paus, dat hij connecties had met de *high society*.' Ook de kunstacademies gebruikten de gipsen jarenlang. Je kon de spierpartijen er zo mooi op bestuderen.

Maar in het laatste kwart van de twintigste eeuw zijn ze vaak als grofvuil aan de weg gezet. Het tekenen naar model was niet langer in. Halbertsma: 'Nu is alles alweer anders. Onlangs hadden we een tentoonstelling over gipsafgietsels, die op zaal werden gerestaureerd. Dat heeft veel bezoekers getrokken. Bovendien worden er weer tekenlessen in ons museum gegeven.' Zo hebben de gipsafgietsels voor het Rijksmuseum van Oudheden opnieuw waarde gekregen. ■

Anne Versloot is redacteur, a.i.versloot@gmail.nl.

Nadere informatie: Tessa Luger, programmaleider Waarde en waardering bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, t.luger@cultureelerfgoed.nl.

'Op de museale weegschaal: Collectiewaardering in zes stappen', Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 64 pag., gratis te verkrijgen via info@cultureelerfgoed.nl.

De citaten in dit artikel zijn hieruit afkomstig.



Afsluitdijk versterkt volgens Visie erfgoed en ruimte

Strak, kaal & asymmetrisch

Om het stijgende zeewater de baas te blijven wordt de Afsluitdijk versterkt. De cultuurhistorische waarde van de dijk zal daarbij gerespecteerd worden. Dat is prachtig in lijn met de visie van het Rijk op het ingrijpen in erfgoed in grotere gebieden. **MARIJE DE HEER KLOOTS**

& ELLEN VREENEGOOR

In 2006 keurde Rijkswaterstaat de Afsluitdijk af. De waterkering tussen Noord-Holland en Friesland voldoet niet meer aan de normen die in de *Waterwet* staan, en biedt dus onvoldoende bescherming. Eind 2010 besloot het kabinet dan ook dat de Afsluitdijk overslagbestendig moet zijn. Door beide kanten van de dijk te versterken kan overslaand water geen schade meer aanrichten. Dit jaar werkt Rijkswaterstaat de plannen verder uit. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft Rijkswaterstaat als adviseur bijgestaan, opdat de cultuurhistorische aspecten van de Afsluitdijk bij het versterken goed meegewogen worden. Deze langste rechte lijn van Nederland heeft al sinds de opening in 1933 een strak, kaal, asymmetrisch profiel. Bij het versterken zal dat behouden blijven.

De manier waarop de Rijksdienst en Rijkswaterstaat hierin samen optrekken, representeert een nieuwe werkwijze. Deze aanpak heeft het Rijk in 2011 beschreven in de nota *Kiezen voor karakter: Visie erfgoed en ruimte*. Het is zaak dat bij veranderingen in de omgeving de cultuurhistorische waarde daarvan vanaf het begin vanzelfsprekend meetelt. Bij aanpassingen en nieuwe ontwerpen wordt het culturele karakter van het gebied, met de identiteit, de kwaliteit en de eigenheid van die locatie stan-



Links en rechts zal de Afsluitdijk versterkt worden, op zo'n manier dat het strakke profiel gehandhaafd blijft

daard meegenomen. In de nota bestempelt het Rijk cultureel erfgoed in relatie tot grote 'wateropgaven' als een van de prioriteiten. Bij ingrepen die het water betreffen, zoals dat van de zee en de rivieren, staat veiligheid voor de mensen voorop. Als er cultuurhistorisch waardevol erfgoed bij betrokken is, vergaart de Rijksdienst in een zo vroeg mogelijk stadium kennis en bekijkt in nauwe samenwerking met andere organisaties wat de beste aanpak is, zoals bij de Afsluitdijk. Ook maakt de dienst momenteel handreikingen voor de omgang met historische dijken en buitendijks erfgoed.

Extra dimensie

Om in de toekomst beter te kunnen anticiperen op aanpassingen van grote waterwerken, zoals de Deltawerken, hebben Rijkswaterstaat en de Rijksdienst hun samenwerking aan de Afsluitdijk laten evalueren. De bureaus Ecorys en Van Diest Ontwerp concludeerden dat de cultuurhistorische waarde van de dijk volwaardig is meegenomen in de afwegingen.

Een extra dimensie is dat het dijklichaam van de Afsluitdijk zelf geen rijksmonument is. Wel is een aantal bouwwerken op en aan de dijk beschermd als monument, zoals de sluisen. Om die reden was het interessant om te onderzoeken of een dergelijk groot karwei ook zonder de status van rijksmonument met respect voor de cultuurhistorische waarde uitgevoerd kan worden.

Ja dus. De onderzoekers concluderen dat de gekozen manier van dijkversterking de cultuurhistorische waarde van de Afsluitdijk respecteert. Ook over de wijze van samenwerken oordelen zij positief. De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kan als voorbeeld gelden bij andere grote of belangwekkende ingrepen. ■

Marije de Heer Kloots is consulent architectuurhistorie voor Noord-Holland en Ellen Vreenegeoor is programmaleider Eigenheid en veiligheid, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Nadere informatie: e.vreenegeoor@cultureelerfgoed.nl.

Diep onder het water van de Noordzee liggen verdronken landschappen uit de steentijd. Bij de aanleg van de Tweede Maasvlakte bij Rotterdam is hier een succesvol onderzoek naar uitgevoerd. Een opgraving zeventien meter onder water, in een drukke haven. HENK WEERTS,

BJØRN SMIT & ANDREA OTTE

Weinig mensen zijn zich bewust dat er zich onder het water van de Noordzee ook archeologische resten bevinden. Het gaat daarbij om sporen van menselijke bewoning uit de oude en midden-steentijd, van 350.000 tot 5.000 voor onze jaartelling. Wat nu zee is, was toen namelijk land. In ieder geval een deel van deze periode. Ongeveer 2,5 miljoen jaar geleden begon op het noordelijk halfrond het tijdvak van de ijstijden. Sindsdien wisselen ijstijden en warme tijden elkaar af. Nu leven we in een warme tijd. In de koudste perioden van de ijstijden zijn Canada en Scandinavië bedekt met grote

ijsskappen, net als Groenland en de Zuidpool nu. Doordat dit ijs enorm veel water bevat, staat in ijstijden de zeespiegel veel lager dan in een warme periode. In het koudste gedeelte van de laatste ijstijd, zo'n 20.000 jaar geleden, was de zee wereldwijd 120 meter lager te vinden dan tegenwoordig. Je kon wandelen van Hoek van Holland naar Engeland. De Schelde en de Theems waren zijrivieren van de Rijn, die destijds ergens tussen Cornwall en Bretagne in de Atlantische Oceaan uitmondde. In de oude en de midden-steentijd leefden de mensen van de jacht en van het verzamelen van eetbare planten en vruchten. Die waren vooral langs rivieren en aan de kust in ruime mate voorhanden. Deze voedselrijke gebieden liggen nu onder water. Hierdoor kunnen we in de ondiepe zeeën aan de randen van de continenten archeologische sporen verwachten.

Tweede Maasvlakte

In Nederland is de afgelopen jaren meer aandacht voor deze sporen ontstaan. Het Rijk noemt het culturele erfgoed van de Noordzee van nationaal belang. In de nota *Visie erfgoed en ruimte* staan voornemens om de kennis hierover te vergroten. Zo wordt er onderzocht of het mogelijk is een verwachtingskaart voor archeologische resten in de Noordzee te maken. Ook op Europees niveau wordt er hard gewerkt aan het krijgen van meer inzicht in de steentijd-archeologie onder water. Er wordt bijvoorbeeld een door de Europese Unie gefinancierde bundeling van bestaand en nieuw onderzoek gemaakt, waarin de Rijksdienst

Opgraving in de haven van Rotterdam

VERDRONKEN

In de Yangtzehaven haalde een kraan op een ponton sediment naar boven





FOTO JAN VAN DER PANNE

Met deze grote grijper is er opgegraven in de Yangtzehaven



FOTO DIMITRI SCHILTMANS

De archeologische vondsten uit de Yangtzehaven worden uitgezocht

LAND

voor het Cultureel Erfgoed participeert met onderzoek in Rotterdam. Vanaf 2008 heeft het Havenbedrijf Rotterdam Maasvlakte 2 aangelegd. De haven is daarmee met een vijfde vergroot. Er is diep voor in de bodem van de Noordzee gegraven. Al in 1999 werd de Rijksdienst betrokken bij de plannen voor de uitbreiding. In eerste instantie lag de aandacht op scheepswrakken in het gebied in de Noordzee waar het zand voor het opspuiten van de vlakte gewonnen werd. De wrakken zijn ontzien. De grote sleehopperzuigers hebben om ze heen gewerkt. Al snel bleek dat de werkzaamheden ook verdrongen steentijd-landschappen zouden gaan beroeren, met daarin misschien wel archeologische resten.

Mammoetenkerkhof

Om hier zorgvuldig mee om te gaan heeft de Rijksdienst in 2008 een convenant gesloten met het Havenbedrijf. De Rijksdienst en het Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam adviseerden het Havenbedrijf bij archeologisch onderzoek. Een groot aantal instituten en bedrijven heeft dat uitgevoerd. Het onderzoek heeft tot veel vondsten en nieuwe inzichten geleid, waarover momenteel twee omvangrijke wetenschappelijke eindrapporten worden geschreven. Twee rapporten, omdat het onderzoek zich heeft afgespeeld in twee gebieden: het zandwingebied in de Noordzee en de Yangtzehaven in de Eerste Maasvlakte.

In het zandwingebied heeft het onderzoek zich gericht op het verdrongen landschap uit de oude steentijd, inclusief flora, fauna en aanwijzingen voor menselijke activiteit. Op een aantal plaatsen zijn boringen gezet en het sediment hieruit is geanalyseerd. Ook is er gericht met een boomkor gevist. Niet naar vis, maar naar botten. Ten slotte zijn er zoektochten gehouden op de net opgespoten Tweede Maasvlakte naar botten en andere archeologische resten. Daarbij zijn vooral veel mammoetbotten gevonden. De bodem van de Noordzee is na Siberië het grootste mammoetenkerkhof ter wereld.

De Yangtzehaven

Het gebied van de opgespoten Eerste Maasvlakte waar nu de Yangtzehaven ligt, lag tot in de jaren zestig net buiten de kust in de Noordzee. Voor de Tweede

Dat was technisch lastig en logistiek erg ingewikkeld

Maasvlakte moest deze haven worden verdiept, van 17 naar 21 meter beneden NAP. De Yangtzehaven ligt in de delta van de Rijn. Uit eerder onderzoek was al bekend dat daar onder water rivierduinen liggen, met resten van jachtkampen uit de midden-steentijd. Deze zouden dus ook in het te verdiepen deel van de haven kunnen liggen. Om dergelijke locaties te vinden is er stap voor stap ingezoomd op kansrijke zones.

Dat leidde tot twee plaatsen die gedetailleerd geologisch onderzocht zijn. Van één daarvan leverde opgeboorde grond kleine stukjes houtskool, verbrand bot en vuurstenen afslagen op. Het moest hier wel gaan om de resten van een prehistorisch kampje. In november 2011 ging op deze locatie een opgraving onder water van start. Dat was technisch lastig en logistiek erg ingewikkeld, op zeventien meter onder water in een drukke haven, waar duiken niet zinvol is.

Groepje jager-verzamelaars

Met behulp van een ponton-kraanschip met daarop een kraan die normaal gesproken gebruikt wordt voor bodemsanering, is het rivierduin opgegraven, in vakken en laagsgewijs. Het naar boven gehaalde sediment is in enorme zakken verzameld en op de wal gezeefd. Tijdens het zeven is veel gevonden: bewerkte stukken vuursteen, verbrand en onverbrand bot, houtskool, stuifmeel en zaden. Verschillende specialisten hebben deze vondsten onderzocht.

Het blijkt dat het duin in de midden-steentijd gebruikt is door een groepje jager-verzamelaars die deze plek wellicht meerdere keren hebben opgezocht. Uit het landschappelijke onderzoek komt naar voren dat het duin als droog eiland in een dichtbegroeide, natte rivierdelta lag en dat er een verbinding naar zee was. Op dergelijke plekken is voor jager-verzamelaars veel te halen. Beide onderzoeken vormen de basis voor een boek dat in opdracht van het Havenbedrijf wordt geschreven. De rapporten en het boek verschijnen dit najaar. ■

Henk Weerts is onderzoeker fysische geografie, Bjørn Smit is onderzoeker vroege prehistorie en Andrea Otte is beleidsmedewerker maritieme archeologie, allen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, h.weerts@cultureelerfgoed.nl, b.smit@cultureelerfgoed.nl & a.otte@cultureelerfgoed.nl.

Drie onderzoekers landelijk gebied

'Alles is landschap'



Bert Groenewoudt, Lammert Prins en Michel Lascaris op de cultuurhistorisch waardevolle Zuiderzeedijk aan het Nijkerkernauw bij Nijkerk. De dijk is aangelegd in de middeleeuwen en al sinds 1930 niet meer verhoogd

Wat doet een onderzoeker landelijk gebied eigenlijk?

Lammert Prins: 'Als er op rijksniveau wordt nagedacht over de inrichting van het landschap, bijvoorbeeld in verband met waterveiligheid en energiewinning, dan worden wij daar als Rijksdienst bij betrokken.'

Bert Groenewoudt: 'Of een organisatie als de Unie van Bosgroepen vraagt ons hoe zij het beste om kan gaan met het cultuurhistorische aspect van haar terreinen.'

Lammert Prins: 'Wij brengen de cultuurhistorische essentie van een gebied in beeld, om die als kwaliteit mee te nemen in ontwikkelingen. Dan geven wij aan waar de verschillende veranderingen uit de geschiedenis af te lezen zijn aan het landschap. Landschappen zitten nooit willekeurig en toevallig in elkaar. Overal zit een verhaal achter.'

Michel Lascaris: 'Mensen willen leven. Daarom moet je een landschap kunnen veranderen en kun je dus niet alles bewaren.'

Lammert Prins: 'Maar je wilt wel graag wat van de zichtbare tijdslagen meenemen naar de toekomst.'

Bert Groenewoudt: 'Dat maakt een landschap veel interessanter voor de bewoners.'

Lammert Prins: 'Wij geven aan wat het markante van een gebied is, wat zeldzaam is, waar je het bijzondere nog goed ziet. Als wij de keuze hadden, zouden we dat bij een herinrichting benadrukken of behouden.'

Om wat voor herinrichtingen gaat het?

Michel Lascaris: 'Een goed voorbeeld is dat Rijkswaterstaat deze jaren veel dijken versterkt in verband met de verandering van het klimaat. Dijken zijn kenmerkend voor Nederland en vaak zijn ze al eeuwen oud. Hoe zorg je voor droge voeten en houd je toch

Drie onderzoekers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn gespecialiseerd in het landelijke gebied. Al het Nederland buiten de stad dus. Wat houdt hun werk in? DIRK SNOODIJK

zichtbaar dat het om oude dijken gaat?'

Lammert Prins: 'Achter rare bochten en verschillende profielen zitten verhalen.'

Michel Lascaris: 'De dijken maken bovendien deel uit van een groter geheel, met oude gemalen, sluizen en sloten. Allerlei samenhangende elementen.'

Bert Groenewoudt: 'Alles is landschap. Het landschap koppelt al het culturele erfgoed. Het landschap verbindt de gebouwen met het groen.'

Lammert Prins: 'Ook de plaats daarvan is belangrijk. Plekken met bebouwing waren kennelijk geschikt om te wonen. Andere niet. Vroeger stond in de winter half Nederland onder water, omdat de afwatering niet goed was.'

Bert Groenewoudt: 'Bijna alles heeft een landschappelijke logica. Waar de bomen staan, waar de huizen staan, waar wegen lopen. En het is interessant om dat vast te houden, om daar niet volledig mee te breken, want daarmee sloop je de hele identiteit van gebieden.'

Wat maakt dit werk mooi?

Bert Groenewoudt: 'Het veelzijdige en veranderlijke. Saai wordt het nooit.'

Michel Lascaris: 'Mijn ogen gaan buiten automatisch op zoek naar historische zaken en onderlinge verbanden. Dat is een fijne manier van kijken.'

Lammert Prins: 'Ik vind het een grote rijkdom om het landelijke gebied te kunnen lezen. Waarom ergens wel of juist geen boerderijen staan bijvoorbeeld. Daar kan ik iets over vertellen. Het is zeer waardevol om je eigen leefomgeving te kunnen begrijpen.' ■

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Verborgen in de technische ruimten van de depots van archieven en bibliotheken staan zware ventilatoren te pompen. Zij persen vierentwintig uur per dag vele duizenden kubieke meters lucht door speciale chemische filters. Hoe zinvol is luchtzuivering eigenlijk voor het behoud van papier? FRANK LIGTERINK

Het zuiveren van lucht is sinds de jaren negentig standaardpraktijk in de depots van archieven en bibliotheken. En toen kwam de crisis. De kosten voor klimaatbeheersing en luchtzuivering tekenden zich steeds duidelijker af in de krimpende budgetten van deze instellingen. De vraag hoe zinvol luchtzuivering is voor het behoud van papier dringt zich daarom op. Om het antwoord te vinden heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed samen met andere organisaties de luchtzuivering geanalyseerd in vier internationaal toonaangevende instituten. Het gaat om het Nationaal Archief en de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, het Nationalmuseum in Kopenhagen en de Schweizerische Nationalbibliothek in Bern.

In de jaren tachtig stond luchtverontreiniging bovenaan alle politieke agenda's. De dramatische beelden van stervende bossen en door zure regen aangetaste monumenten hebben ook hun neerslag gehad in archieven en bibliotheken. Onderzoek naar de effecten van luchtverontreiniging op papier en leer heeft tot een omvangrijke hoeveelheid techni-

sche vakliteratuur geleid. De impliciete boodschap van deze stapel is duidelijk: luchtverontreiniging vormt een bedreiging. Of niet? In ieder geval werden uit voorzorg vanaf 1994 de ventilatiesystemen van alle rijksarchieven van chemische filters voorzien.

Minimaal

Voor archieven zijn de technische details van luchtzuivering wettelijk vastgelegd in de *Archiefregeling*. Het blijkt een tweesnijdend zwaard. Regels scheppen duidelijkheid over hoe te handelen, maar kennis over onderliggende argumenten, veronderstellingen en onopgehelderde details verdwijnt uit het zicht zodra er een regel van kracht wordt. Wetenschappelijke discussies worden gesloten. Het discours van vandaag dwingt ons echter de discussie te heropenen en na te gaan waarom we doen wat we doen. Hoe groot zijn de schadelijke effecten van luchtverontreiniging op papier precies? In diverse studies gerapporteerde verschillen in vergelijking en verbrossing zijn uiterst klein, en zouden evengoed het gevolg kunnen zijn van andere verschillen in opslagcondities. De analyse van de Rijksdienst en partners laat zien

dat de invloed van luchtverontreiniging naar verwachting minimaal is. Deze bevinding staat haaks op het schrikbeeld dat de vakliteratuur oproept.

Het Nationale Duurzame Depot

De Koninklijke Bibliotheek en het Deense Nationalmuseum hebben op basis van de onderzoeksresultaten hun koers aangepast. In samenspraak met de Rijksgebouwendienst plaatst de bibliotheek in te renoveren klimaatinstallaties geen chemische filters. En het Nationalmuseum heeft de chemische filters geschrapt uit een te bouwen depot. Het Nationaal Archief en de Schweizerische Nationalbibliothek hebben meer tijd nodig voor een gedifferentieerde aanpak. Verzameld onder de noemer van een Nationaal Duurzaam Depot zoeken verschillende erfgoedinstellingen in Nederland, op initiatief van de Rijksdienst, naar manieren om hun museale collecties energiezuiniger en kostenefficiënter op te slaan. Dit kan door depots zo luchtdicht mogelijk te maken. Het onderzoek maakt duidelijk dat de effecten van zowel interne als externe luchtverontreiniging voor wat betreft papiercollecties verwaarloosbaar zijn. Een duurzaam depot gaat niet ten koste van een duurzame collectie. ☒

Frank Ligterink is onderzoeker roerend erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, f.ligterink@cultureel-erfgoed.nl.

Met dank aan Giovanna Di Pietro van de Hochschule der Künste in Bern, Henk Porck van de Koninklijke Bibliotheek en Gerrit de Bruin van het Nationaal Archief, beide in Den Haag, voor hun essentiële bijdrage aan het onderzoek.



De Koninklijke Bibliotheek plaatst geen chemische filters in te renoveren klimaatinstallaties

Kort voor de jaarwisseling naar 2012 brandde het geliefde theater van Helmond af. 't Speelhuis was in 1977 gebouwd, naar ontwerp van architect Piet Blom, met kenmerkende, op een punt staande kubussen. De stad miste plotseling een theater. In diezelfde tijd speelde in Helmond de voorgenomen sluiting van een aantal kerken. De gemeente was al eerder voortvarend geweest om enkele kerken een nieuwe bestemming te geven, wat tot positieve resultaten heeft geleid. Snel na de brand onderzocht de gemeente of een van de te sluiten kerken geschikt te maken was als tijdelijk theater. Een functie als theater eist nogal wat van een gebouw. Het moet voldoende hoogte en breedte hebben om een podium met toneelinstallaties en een tribune te kunnen plaatsen. Er moet klimatisering mogelijk zijn en een goede akoestiek. Faciliteiten als een foyer, toiletten en een garderobe zijn noodzakelijk, evenals een goede ruimte voor de artiesten. En natuurlijk moet de veiligheid gegarandeerd zijn, onder meer door voldoende nooduitgangen. Ook de omgeving is belangrijk. Vrachtwagens met decorstukken en andere attributen moeten, liefst achteruitrijdend, bij het gebouw kunnen komen. Daarbij is een locatie in of bij de binnenstad gewenst. En niet in de laatste plaats: de bewoners in de omgeving moeten geen geluids- en parkeeroverlast gaan ondervinden.

Neobyzantijns

De te sluiten kerk van Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming aan de Wilhelminalaan bleek goede kansen te bieden om aan deze eisen tegemoet te komen. Terwijl het gebouw nog als kerk in gebruik was, werden er plannen gemaakt en voorbereidingen getroffen. De gemeente voerde overleg met parochie en bisdom. Architectenbureau CePeZed maakte de eerste studies en tekeningen, waarover op locatie meermalen werd gesproken met monumentencommissie en consultants van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, want deze kerk is beschermd als rijksmonument. In augustus 2012 konden de formele procedures starten om de kerk om te bouwen. Omdat met alle partijen al een behoorlijke mate van overeenstemming bestond, konden deze procedures vlot verlopen. Op 26 augustus werd de laatste mis opgedragen. De kerk van Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming is een ontwerp in neobyzantijnse stijl van architect Albert Margry, uitgewerkt en gebouwd door zijn neef Jos Margry. De eerste delen waren gereed in 1915, in 1925 volgde de afbouw, en in 1928 was de kerk voltooid. Voor zijn omgeving is de kerk sterk beeldbepalend, vooral door zijn koepels. Aan de binnenkant zijn deze koepels in de jaren veertig zwierig beschilderd door beeldend kunstenaar Charles Eyck, net als een deel van de wanden. Verder bevat de kerk rijk uitgevoerde altaren, onder meer naar ontwerp van Jos Margry, die ook de zandstenen kruiswegstaties ontwierp. Met nog andere beelden en de glas-in-loodramen in het priesterkoor biedt het gebouw een staalkaart van kerkelijke kunst van het interbellum.

Verrassend

Alle benodigde faciliteiten in het gebouw zelf plaatsen zou het interieurbeeld ernstig aantasten. Daarom stelde de architect voor om enkele aanbouwen te plaatsen. Naast en achter de kerk bevinden zich een schoolplein en een aangrenzende parkeerplaats, die logistiek veel mogelijkheden bieden. De school zal in 2014 zijn functie verliezen. Tot die tijd verleent de school graag medewerking aan medegebruik van het plein. De kant van de sacristie is de gunstigste plek om met vrachtwagens grote benodigdheden voor voorstellingen aan te voeren. Ook in het interieur van de kerk leverde deze locatie de minst ingrijpende

Kerk in Helmond wordt theater

Acteren tussen glas in lood

Een kerk en een theater: beide zijn bedoeld voor een zaal vol mensen. Een kerk zou dus redelijk eenvoudig tot theater om te bouwen moeten zijn. Daadkrachtig Helmond heeft het gedaan. GERDA CORNELISSEN

doorbraken op. Hier kwam de aanbouw met de artiestenfoyer. Een aanbouw voor publiekstoegang, garderobe en sanitaire voorzieningen is aan de noordkant geplaatst. De zaal en de publieksfoyer zijn van daaruit toegankelijk via de biechtstoelen. Bij binnenkomst vanuit de publiekentreë lijkt de kerkzaal, die voorheen opviel door zijn ruimtelijkheid, in eerste instantie geheel gevuld. Verderop wordt die ruimtelijkheid toch weer voelbaar. Onder de grote vieringkoepel bevindt zich het podium, met daarboven de licht- en geluidsinstallaties. Achter het podium is achter een doorschijnend scherm nog het hoogaltaar zichtbaar, dat nu met een hek beschermd is. Aan weerszijden zijn in de rondgesloten transepten ronde zitbanken geplaatst. De schuin oplopende tribune, met daarboven een balkon, bevindt zich in het schip van de kerk. Verrassend is dat het publiek om zijn zitplaats te bereiken veel dichters langs beelden, kruisweg en decoraties komt dan ooit het geval was. Ook valt, onderweg naar het balkon, het orgel beter te bekijken.

Oorspronkelijke elementen

Natuurlijk zijn er ingrepen gedaan ten koste van de monumentale waarde van de kerk. Zo moest dus voor de aanvoer van grote decorstukken een gedeelte van de achtermuur van de sacristie worden gesloopt. Ook de achterwanden van twee biechtstoelen werden opgeofferd. Gelukkig is één biechtstoel compleet behouden gebleven. Jammer is dat het niet haalbaar bleek om de hoofdingang van de kerk als hoofdingang voor het theater te gebruiken. Een groot deel van de lengteas-werking is daarmee niet meer beleefbaar. Deze concessie is gedaan om de overlast voor de omwonenden zo veel mogelijk te beperken en daarmee een soepele wijziging van het bestemmingsplan te kunnen doorlopen.

De zaal en de publieksfoyer zijn toegankelijk via de biechtstoelen

De glas-in-loodvensters zijn afwisselend aan de binnen- en de buitenkant dichtgezet met beplating. Daardoor schijnt er geen daglicht meer in de kerk. Het is echter gelukt de inbouw zo veel mogelijk vrij van het casco te houden en daarmee vallen de meeste ingrepen terug te draaien zonder al te veel schade aan het monument. Omdat er zo veel oorspronkelijke elementen behouden zijn gebleven blijft het gebouw het verhaal van de kerkelijke functie vertellen. Buiten de voorstellingen om bijvoorbeeld worden de schilderijen in de koepel aangelicht. Dankzij een grote inzet en een goede samenwerking tussen alle partijen is het gelukt om in een relatief korte tijd een nieuw theater in Helmond te realiseren – en daarmee ook een geslaagde herbesteding van een kerk. Op 17 maart 2013, nog geen vijftien maanden na de brand, vond de opening plaats, met een programma waarin veel aspecten van het Helmondse culturele aanbod een plek hadden. In dit nieuwe Helmondse Speelhuis valt niet alleen tijdens, maar ook voor en na de voorstelling veel te bekijken en te beleven. Dat heeft al talrijke enthousiaste reacties opgeleverd en de gemeente mag daar trots op zijn. ■

De kerk van Onze Lieve Vrouw ten Hemel-opneming in Helmond fungeert tijdelijk als theater 't Speelhuis

Gerda Cornelissen is consulent architectuurhistorie voor Noord-Brabant bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, g.cornelissen@cultureelerfgoed.nl.



GLASFOLIES VOOR HISTORISCHE INTERIEURS

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 8 pag., gratis download via www.cultureelerfgoed.nl

Glasfolies worden met succes ingezet om historische interieurs te beschermen tegen zonlicht. Kwetsbare vertrekken vragen om zonwering die verkleuring en andere schade aan het interieur beperkt. Deze gids licht de mogelijkheden toe van folie op het vensterglas.



HET GROTE BOERDERIJENBOEK

Angeniet Boeve, Jeroen Bouwmeester e.a., Wbooks, Zwolle, 384 pag., gebonden, € 49,95, ISBN 978 90 400 0758 3

Aan de hand van foto's vertellen deskundigen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in dit boek over de boerderijen van Nederland. Daarin beginnen ze vroeg in de tijd. Veteranen uit het Romeinse leger bijvoorbeeld waren zo gewend geraakt aan zuilengangen, dat ze bij terugkeer in hun 'Nederlandse' dorp hun boerderij rondom ook een afdak gaven. Ons land is klein, maar door de eeuwen heen bouwde de boer per streek zijn boerderij anders. Dat zie je ook terug op kunstwerken. Jan van Goyen schilderde rond 1635 een typisch Zuid-Hollandse boerderij bij Den Haag. Na 1750 specialiseerde de boer zich in landbouw of veeteelt en vergrootte hij zijn boerderij. Er duiken in deze uitgave veel interessante details op. Zoals de kruistekens boven de melkkelder, die het verzuren van de melk afweren. In het boek wordt geëgd, geploegd, gemest, gepoot, gezaaid, gehooïd, geoogst, gedorst, geweckt, gemelkt en geslacht. Er komen tal van hooibergen voorbij, bakhuisjes, waterputten, karnmolens en potstallen. Een fraai overzichtswerk.



TIEN EEUWEN KASTEEL DE HAAR

Wat een weelde
Cor Bouwstra, Jacqueline Heijenbrok e.a., Wbooks, Zwolle, 660 pag., met aparte stambomen, gebonden, € 59,95, ISBN 978 90 400 7819 4

Dit omvangrijke boek over het omvangrijke Kasteel De Haar is verschenen naar aanleiding van de omvangrijke restauratie, die onlangs is afgerond. Voorwaarde van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voor de eveneens omvangrijke subsidie was dat de restauratie gepaard zou gaan met bouw-historisch onderzoek en dat de resultaten daarvan zouden worden gepubliceerd. Het heeft een prachtige uitgave opgeleverd, verschenen onder auspiciën van de Rijksdienst, waarin veel aspecten van dit rijksmonument aan de orde komen. Op een haar, een hoogte in het veld, in de buurt van Utrecht is kort na 1500 Kasteel De Haar gebouwd. Tussen 1694 en 1760 werd het bewoond door ongetrouwde

eigenaren, die het blijkbaar niet nodig vonden om goed voor hun huis te zorgen. Het kwam leeg te staan en in de negentiende eeuw verviel het kasteel tot een ruïne. In 1890 vererfde deze op Etienne baron van Zuylen van Nijvelt. Hij was gevoelig voor de suggestie van Nederlands bekendste voorvechter van de monumentenzorg Victor de Stuers om het kasteel van zijn voorvaderen glorieus te laten verrijzen. De Stuers' vriend Pierre Cuypers zag zijn levensdroom in vervulling gaan. De architect completeerde het kasteel zoals het geweest had kunnen zijn, voorzien van talloze steile daken, kapellen, spitsen, erkers, arkeltorentjes en alle gemakken die een luxueus buitenhuis vereist. Daarbij heeft hij steeds gebruikgemaakt van de flinke hoeveelheid muurwerk uit de zestiende eeuw die er nog stond en van de bouwsporen die hij aantrof. Het boek is rijk voorzien van historische en hedendaagse foto's en tekeningen.

HISTORISCHE SPOUWMUREN

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 8 pag., gratis download via www.cultureelerfgoed.nl

Al meer dan driehonderd jaar worden gebouwen in Nederland uitgerust met spouwen, die vocht, kou en geluid weren. De kennis van historische spouwmuren komt van pas bij herbestemming, restauratie en duurzaam gebruik. Deze gids geeft daartoe een aanzet. Zeker de aandachtspunten bij het vullen van een lege spouw met isolatiemateriaal zijn van belang.



HERBESTEMMING VAN POSTKANTOREN

Een tweede leven voor de burchten van de post
Koos Havelaar en Annette Wiesman, Naio10, Rotterdam, 176 pag., € 29,50, ISBN 978 94 6208 056 0

Het rijksmonumentale postkantoor van Leeuwarden uit 1904 huisvest tegenwoordig congrescentrum Post-Plaza. Dat van Deventer uit 1909 appartementencomplex La Poste. En in het postkantoor van Alkmaar uit 1876 bevindt zich vandaag de dag restaurant Zegels. In 1856 opende het eerste nieuw gebouwde postkantoor van Nederland, en in 2011 sloot het laatste. We verkeren nu weer in de situatie van voor 1856. Voor postzaken kunnen we terecht in een gebouw dat hoofdzakelijk een andere functie heeft: toen een huis, tegenwoordig een winkel. In de tussenliggende periode was het postkantoor een belangrijk instituut op een in het oog springende plaats in stad of dorp. Vooral in de jaren voor 1924 benadrukte de statige architectuur de status van rijksbedrijf. Met name de grote centrale hal maakt een postkantoor bijzonder. Wie recht wil doen aan het gebouw laat die intact bij het opnieuw benutten ervan. Dit boek, dat verscheen met steun van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, zet zestien postkantoren met een nieuwe functie in de schijnwerper.





HET NIEUWE RIJKSMUSEUM

Pierre Cuypers en Georg Sturm in ere hersteld
Wies van Leeuwen, Patrick Spijkerman e.a., Pallas,
Amsterdam, 96 pag., gebonden, € 19,95,
ISBN 978 90 8555 074 7

Gelukkig zijn ze al die tijd bewaard gebleven, opgerold in het magazijn. In de twintig jaren vanaf 1882 beschilderde de Oostenrijkse Georg Sturm zeventig wandbespanningen met kunsten, wetenschappen, deugden, ambachten en geschiedenis. Ze vormen een krachtige eenheid met de andere decoraties in de Voorhal en de Eregalerij van het Rijksmuseum in Amsterdam. In de twintigste eeuw zijn de meeste decoraties weggehakt of overgewit, en Sturms doeken verwijderd. Nu dit is hersteld kunnen de bezoekers hier de geschiedenis weer voelen. In de decoraties van het Rijksmuseum zijn klassieke, middeleeuwse en humanistische motieven met elkaar in verband gebracht. Het verleden als spiegel voor het heden.



RIJKSMUSEUM

Wijnanda Deroo, Naio10, Rotterdam, 192 pag.,
gebonden, € 29,50, ISBN 978 94 6208 071 3

Alsof de verbouwing van het Rijksmuseum al die jaren geen enkele vooruitgang heeft gekend, zo zijn de foto's in dit boek geordend. De leeggebroken zalen blijven maar terugkeren. De lezer raakt verdoemd in een cirkelvormige nachtmerrie, waarin geen mens te bekennen is. Maar vanzelfsprekend kennen de ruineuze ruimten hun eigen schoonheid.



HET NIEUWE RIJKSMUSEUM

Cruz y Ortiz architects
Jaap Huisman, Naio10, Rotterdam, 128 pag.,
gebonden, € 39,50, ISBN 978 94 6208 057 7

Een pracht van een oplossing is het, om alle buizen voor de moderne installaties voor verwarming en dergelijke in een ondergrondse slotgracht te verstoppen. Zo is het Rijksmuseum zelf daar verschoond van gebleven. Dat is mooi in lijn met de recente restauratie. Alle extra plafonds, muren en vloeren die in de afgelopen decennia toegevoegd waren, zijn uit het gebouw verwijderd, zodat er weer daglicht binnenstroomt. Althans, tachtig procent van de ramen is nu met gipsen panelen afgedekt, om daar schilderijen op te kunnen hangen. Oorspronkelijk hing die gewoon aan de muren, op zijn negentiende-eeuws dicht op elkaar. ■

DIRK SNOODIJK, eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie voor meer publicaties van de Rijksdienst www.cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Verschijnt drie maal per jaar.
Jaargang 5, nummer 3, september 2013

Eindredactie Dirk Snoodijk

Redactie Niek Bremer, Mieke Bus, Jan van 't Hof, Paul Schaap en Cees van 't Veen

Redactieraad Ruben Abeling, Peter Don, Bert Groenewoudt, Fon Habets, Marije de Heer Kloots-de Korte, Geertje Huisman, Jos Kleijne, Ben Kooij, Lies Resink, Kris Roderburg, Sylvia van Schaik, José Schreurs, Arno Schut, Marike Snoek, Alie van Veenendaal en Huub van de Ven

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Afbeeldingen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Bert van As pag. 13, Chris Booms 12, Paul van Galen 1, 2, 3, 6 & 7, Eddo Hartmann 2, 24, 25 & 26, Erik en Petra Hesmerg 4 & 7, Ineke Joosten 3, Martijn Manders 22, Wouter van der Sar 18, Ruben Schipper 30, Björn Smit 28, Sergé Technau 2, 10 & 11, Peter Timmer 3 en Rogier Veldman 2), tenzij anders vermeld

Vormgeving uNiek-Design, Almere

Druk De Swart, Den Haag

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: info@cultureelerfgoed.nl of 033 - 421 7 456. De InfoDesk is er ook voor adreswijzigingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
033 - 421 7 421 | fax 033 - 421 7 799
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties

Open ma t/m vr 9-17 uur
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Lelystad

Oostvaardersdijk 01-04 | 8244 PA Lelystad
0320 - 269 700

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam
033 - 421 7 421

Vestiging Rijswijk

Visseringlaan 3 | 2288 ER Rijswijk
070 - 307 3 800

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed staat voor de bescherming van het roerende en onroerende erfgoed van nationaal belang. Met specialistische kennis stimuleert de dienst een goede zorg voor archeologie, monumenten, cultuurlandschap, beeldende kunst en kunstnijverheid.

Een bezoek aan de Rijksdienst in Amersfoort valt wellicht te combineren met een bezoek aan kunsthall Kade verderop in hetzelfde gebouw. Zie voor de actuele tentoonstellingen www.kunsthalkade.nl.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. De maisfolie waar het in wordt verstuurd vergaat volledig tot kooldioxide en water.

WEG MET WIT

Wat een verschil! Het effect van kleur is overduidelijk. De witte verf is van de gevels verwijderd en de groene, rode en lichtgelige tinten zijn teruggebracht. De kenmerkende kleurrijke uitstraling is daarmee in ere hersteld.

Het hoofdgebouw van de gasfabriek in Ede, uit 1904, is ontworpen door gemeentearchitect Noordman. In

gasfabrieken werd sinds de negentiende eeuw uit steenkool gas gedestilleerd voor verlichting, verwarming en koken. Vanwege de vondst van aardgas in 1959 werden de Nederlandse gasfabrieken overbodig. Op het complex in Ede is de grote gashouder gesloopt. Na jaren van leegstand is het hoofdgebouw nu gerestaureerd en heeft het een bestemming gekregen als wooncomplex voor mensen met geheugenproblemen. Uitgangspunt

voor de restauratie was de situatie anno 1910. Nieuwe elementen kregen een contrasterende en eigentijdse vormgeving. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft geadviseerd om de oorspronkelijke kleuren terug te brengen. Daarvoor is kleurhistorisch onderzoek verricht door restauratie- en decoratieschilders Veldman en Veltman. Het herstelde kleurenpalet heeft het rijksmonument veel goed gedaan. ✘

KIKI ZAGT, *consulent architectuurhistorie voor Gelderland bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, k.zagt@cultureelerfgoed.nl.*



VOOR

2005: het hoofdgebouw van de gasfabriek in Ede staat leeg en ziet er wit geschilderd eigenaardig en treurig uit

2013: het herstelde schone siermetselwerk en het groene, rode en lichtgele houtwerk hebben het gebouw de oorspronkelijke uitstraling teruggegeven



NA